

KLEIO

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN STAATSIINRICHTING IN NEDERLAND

SPECIAL DE MIDDELEEUWEN

NR 2 | APRIL 2009 | JAARGANG 50

RELIGIE EN BESTUUR

Karolingische vorsten als
nederige dienaren van god

CANONVENSTERS koppelen

aan kenmerkende aspecten
vergt creativiteit van docenten

RIDDERS VOOR HET JAAR 1000

en andere misverstanden
over de middeleeuwen

Algemeen Bestuur VGN

Jan-Maarten de Wit
voorzitter
Van den Berghweg 13
6942 ZL Didam
Tel. 0316 - 226 568
School: 0316 - 583 833
dewitjm@hetnet.nl

Maud Knook
penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Wendy Hinke-Michels
secretaris
(commissie VAVO en havo/
vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Maas van Egdom
(website en didactiekcom-
missie)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@ziggo.nl

Ton van der Schans
(commissie Pabo)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
a.a.vanderschans@driestar-
educatief.nl

Berichten voor de VGN
Bestuur kunt u mailen of
opsturen aan de secretaris,
Wendy Hinke. Kleio is het
blad van de Vereniging van
docenten in geschiedenis en
staatsinrichting in Nederland
(VGN). Leden ontvangen het
gratis. Wilt u lid worden?
Aanmelding is mogelijk via
de VGN-site.

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens

Website: www.vgnkleio.nl

Redactie Kleio

Joke Noordstrand
hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols
secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Daan Schuijt
Jan Luykenlaan 291
2332 DH Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Ramses Peters
Dr. Jan Berendsstraat 94k
6512 HD Nijmegen
Tel. 024 - 361 58 17
r.peters@let.ru.nl

Martijn Strobos
redacteur Kleiokrant
Splinterlaan 12
2352 SJ Leiderdorp
Tel. 071 - 589 40 20
mstr@davinci-leiden.nl

Ger van der Drift
Bouwlust 193
3162 SB Rhoon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Marjonne Maan
Fahrenheitstraat 25
2561 DN Den Haag
Tel. 06 - 224 33 811
marjonne_maan@hotmail.com

Anny Hartgerink
Aa-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@
planet.nl

Juul Lelieveld
eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Uitgeverij School BV
Opmaak: FIZZ reclame + communicatie

Druk: Drukkerij Giethoorn Ten Brink,
Meppel

ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl.
Neem voor informatie over adverteren
in Kleio contact op met Joke Noord-
strand a.i.

Contributies 2009

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingslid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-
incl. verzendkosten	

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij zich tot de uitgever wenden.

Leden- en abonnementsadministratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50
9051 DH Stiens
Tel 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

VAN DE REDACTIE

Deze 'special' over de middel-
eeuwen gaat over de tijdvak-
ken 'monniken en ridders' en
'steden en staten' en is bedoeld
als verdieping en verrijking maar
vooral ook om van te genieten.

Een aantal prominente spe-
cialisten in de middeleeuwse
geschiedenis heeft deze twee
tijdvakken op boeiende wijze
vanuit verschillende invalshoe-
ken belicht.
Mayke de Jong beschrijft hoe
Karel de Grote en zijn nazaten
naast wereldlijke heersers ook
religieuze leiders waren en hoe
geloof en bestuur in elkaar over-
liepen. Marco Mostert rekent
genadeloos af met het vooroor-
deel dat analfabetisme in de
middeleeuwen wijdverbreid was.
En Antheun Janse schetst een

prachtig beeld van de Karolin-
gische 'ruiters' en van de echte
hoofse ridders na het jaar 1000.
Peter Hoppenbrouwers gaat in
op verschillende interreligieuze
dialogen tussen christenen, joden
en moslims waarbij het de bedoe-
ling was dat het christelijke geloof
er superieur uit tevoorschijn
zou komen. Burcht Pranger
deelt pausen in als 'geleerde' of
'politicus' en beschrijft naast de
problemen van Benedictus XVI
hun voortdurende gevecht om
hun positie. Wim Blockmans gaat
tot slot in op de vraag waarom
het vorsten niet lukte om een
centralisatiepolitiek te voeren in
stedelijke gebieden als Noord-Ita-
lië en de Nederlanden.

Joke Noordstrand

4

'Het nieuwe Israël'

Christelijk koningschap onder de Karolingen

MAYKE DE JONG

10

Vrije steden, repressieve staten

WIM BLOCKMANS

20

De ongeletterde middeleeuwen

Vooroordelen over analfabetisme

MARCO MOSTERT

28

Ridders vóór het jaar 1000?

Anachronismen in en over de middeleeuwen

ANTHEUN JANSE

33

Drie geloven op één kussen

Interreligieuze dialoog in de middeleeuwen

PETER HOPPENBROUWERS

38

Geleerde pausen

BURCHT PRANGER

EN VERDER

9/ 19

Boeken

16

Museumnieuws: het Catharijneconvent

24

Boek van de maand

26

Middeleeuwse munten in Drenthe

42

De middeleeuwen door de ogen van twee commissies

44

Recensies

48

Kleiokrant

'Het nieuwe Israël'

CHRISTELIJK KONINGSCHAP ONDER DE KAROLINGEN

De koningen en keizers van de vroege middeleeuwen zijn lang op hun daden beoordeeld met negentiende-eeuwse criteria en opvattingen. Maar wereldlijke heersers uit die tijd waren ook religieuze leiders die door God verantwoordelijk werden gehouden voor het geestelijk welzijn van het aan hen toevertrouwde volk.

Rond 885 schreef Notker, een monnik uit het klooster Sankt Gallen (nu in Zwitserland) de *Daden van Karel de Grote*. Hij droeg het op aan Karels gelijknamige achterkleinzoon, die toen het Oostfrankische rijk regeerde. Notkers 'biografie' is in feite een verzameling levendige anekdotes over de grote Karel en zijn nazaten, zoals die in en rond Notkers kloostergemeenschap circuleerden. Notker hield ervan bisschoppen en andere wereldlijke geestelijken te kijk te zetten; voor hem was echte vroomheid voorbehouden aan het koninklijk hof en het klooster. Eén van zijn verhalen gaat over een verwijfde en ijdele diaken uit Italië, die zoals al die zuiderlingen te veel tijd besteedde aan baden, nagels vijlen en haar knippen. Toen die man tijdens de mis het Evangelie moest voorlezen in tegenwoordigheid van Karel, kwam er een spin uit de zoldering die tot drie keer toe op zijn hoofd landde. De 'altijd oplettende vorst' zag het gebeuren, en de diaken voelde iets kriebelen, maar omdat de keizer aanwezig was durfde hij niet het kriebelbeest weg te vegen. Dus hij maakte de dienst af maar nadat hij de kerk verlaten had, was hij binnen het uur dood, gestorven aan een spinnenbeet. Karel achtte zichzelf schuldig aan doodslag omdat hij die spin had gezien en niet had ingegrepen, en deed daarvoor publiekelijk boete.

was de achterkleinzoon van Karel de Grote, die ook Karel heette. Die had in zijn jonge jaren zelf gedurende een rijksvergadering zijn zwaard neergegoid en verklaard dat hij zijn huwelijk en toekomstige troon op wilde geven omdat hij gezondigd had. Dit was een poging om zich met zijn vader te verzoenen na een opstand en dat lukte, want het aanbod werd afgeslagen. De jonge prins greep terug op een traditie van drie generaties Karolingische vorsten voor wie publieke zelfvernederings was gaan horen bij hun publieke imago. Tussen 822, toen Lodewijk de Vrome, de zoon van Karel de Grote, zich verzoende met zijn vijanden door openlijk schuld te bekennen en vergiffenis te vragen, tot aan de beroemde boetedoening van keizer Hendrik IV in Canossa (1077) is er een lange en bonte reeks vorsten voor wie publieke boetedoening hoorde tot hun stijl van leiderschap (Jimmy Carter en Bill Clinton zijn er niks bij). Zelfvernederings deed geen afbreuk aan hun gezag, maar versterkte het; de vorst was 'de verheven dienaar' die qua nederigheid ten opzichte van God zijn bisschoppen en andere wereldlijke geestelijken overtrof. Dat is nu precies de strekking van Notkers verhaal over de keizer en de spin.

Vroegmiddeleeuwse koningen, vroeger en nu

Sinds ik studeerde in de jaren zeventig is er veel veranderd in de visie op de vroege middeleeuwen in het algemeen en het koningschap in die tijd in het bijzonder. Wat ik nu kan zien, met enige afstand, is hoezeer de beeldvorming toen nog bepaald werd door de retoriek van

Mayke de Jong is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

ONTDEK DE GESCHIEDENIS LEES GESCHIEDENIS MAGAZINE

De geschiedenis herschrijft zichzelf voortdurend. Reputaties sneuvelen of worden weer opgepoetst, overwinningen veranderen in nederlagen, raadsels worden opgelost of brengen nóg meer raadsels voort. Kortom: een onuitputtelijke bron van verhalen. En die verhalen leest u in Geschiedenis Magazine.

Meer informatie www.geschiedenismagazine.nl

ARCHEOLOGIE MAGAZINE BRENGT GESCHIEDENIS TOT LEVEN

Wie wil er nu niet een Romeinse muntenschat of een compleet Vikingschip vinden? Beleef de avonturen van archeologen uit heden en verleden, ontdek verborgen schatten in binnen- en buitenland, laat u rondleiden door eeuwenoude steden. Lees Archeologie Magazine.

Meer informatie www.archeologiemagazine.nl

- ☐ Ja, ik neem een **jaarabonnement** op Geschiedenis Magazine (8 nrs.) en betaal het eerste jaar slechts € 29,95 i.p.v. € 52,50.
- ☐ Ja, ik neem een **jaarabonnement** op Geschiedenis Magazine (8 nrs.) en betaal het eerste jaar slechts € 39,95 i.p.v. € 52,50 en ontvang het boek 'De grootste Nederlander' (winkelwaarde € 19,50) waarin de geschiedenis van Nederland wordt verteld aan de hand van 150 biografieën.
- ☐ Ja, ik neem een vrijblijvend **proefabonnement** op Geschiedenis Magazine en ontvang twee nummers voor € 7,50.

Naam _____ v/m

Adres _____

Postcode _____

Woonplaats _____

Telefoon _____

E-mail _____

- ☐ Ja, ik machtig Geschiedenis Magazine (jaarlijks) het abonnementsgeld af te schrijven.

Bank/gironummer: _____ Datum: _____

Handtekening: _____

Jaarabonnementen kunnen ieder moment ingaan en worden automatisch een jaar verlengd.
Opzegging uiterlijk 2 maanden voor het begin van het nieuwe abonnementsjaar.

Voor meer informatie www.geschiedenismagazine.nl

- ☐ Ja, ik neem een **jaarabonnement** op Archeologie Magazine (6 nrs.) en betaal het eerste jaar slechts € 25,- i.p.v. € 35,-.
- ☐ Ja, ik neem een vrijblijvend **proefabonnement** op Archeologie Magazine en ontvang twee nummers voor slechts € 7,50.

Naam _____ v/m

Adres _____

Postcode _____

Woonplaats _____

Telefoon _____

E-mail _____

- ☐ Ja, ik machtig Virtumedia jaarlijks het abonnementsgeld af te schrijven

Bank/gironummer: _____ Datum: _____

Handtekening: _____

Jaarabonnementen kunnen ieder moment ingaan en worden automatisch een jaar verlengd.
Opzegging uiterlijk 2 maanden voor het begin van het nieuwe abonnementsjaar.

Voor meer informatie www.archeologiemagazine.nl

postzegel niet nodig

Geschiedenis Magazine
Antwoordnummer 17
7940 VB Meppel
Nederland

postzegel niet nodig

Archeologie Magazine
Antwoordnummer 7086
3700 TB Zeist
Nederland

de nationale staten uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. In die optiek was Karel de Grote (reg. 768-814) een Germaanse houwdegen ofwel een groot staatsman die een groot rijk stichtte, terwijl zijn vrome en dus zwakke zoon Lodewijk (reg. 814-840) de belangrijke erfenis, het ongedeelde keizerrijk, uit handen liet glippen. Die obsessie met 'rijkseenheid' is typisch voor latere historici, vooral in Duitsland, waar men er nog steeds niet los van komt. In de tijd zelf ging het veel meer om eensgezindheid binnen de regerende familie en haar elite, dan om territoriale eenheid. Het Karolingische koninkrijk was een soort familiebedrijf, waarbij zoons die al koning waren, als partners in de onderneming, hun vorstelijke vader dienden te gehoorzamen. Dat was het front waarop onvermijdelijk spanningen optraden, tenzij er door toeval maar een zoon was om op te volgen. Dat gebeurde maar één keer: toen Karel in 814 stierf was Lodewijk zijn enige wettige zoon. Lodewijk zelf werd oud, en drie van zijn zoons ook: een recept voor rebellie.

Het problematische christendom

Verder stond de literatuur die wij in de jaren zeventig lazen nog sterk in het kader van de confessionele twisten van de generaties daarvoor. Net zoals de natiestaat gold als maatstaf voor oudere politieke organisatievormen, die dan natuurlijk tekort schoten (geen rijkseenheid!), was het christendom een verschijnsel dat uitsteeg boven de historische verandering en historisch onderzoek. In de jaren zeventig waren wij studenten dus geïnteresseerd in alles wat niet te maken had met de officiële kerk en de daarbij behorende kerkgeschiedenis: wilde heiligen, volksgeloof, ketterij, en alles wat maar enigszins reikte naar marginaliteit. Dat was onze manier om het onderwerp religie opnieuw toegankelijk te maken: wat zo vertrouwd leek, bleek eigenlijk erg exotisch te zijn. Het kostte tijd om ook *mainstream* christendom te zien als een interessant onderwerp, inclusief de geestelijkheid. De beroemde historicus Peter Brown liet ons zien hoezeer het vroegmiddeleeuwse christendom een erfenis was van het Romeinse rijk. Deze religie en haar geestelijkheid bood de structuur waarbinnen in periode tussen 500 en 1000 nieuwe koninkrijken en keizerrijken konden worden gevestigd, en zij was ook het bindmiddel waardoor uit vele diverse groepen van migranten en thuisblijvers nieuwe koninkrijken met nieuwe identiteiten (Frankisch, Angelsaksisch, Longobardisch, Visigotisch, etc.) werden gevormd. Ik geef graag college over die post-Romeinse smeltkroes; hij doet in veel opzichten denken aan onze eigen multiculturele wereld en studenten van nu begrijpen daarvan meer dan mijn eigen sterk verzuiilde generatie.

Lezen en schrijven

Een andere traditionele notie die stamt uit de negentiende eeuw is dat het Latijn, de taal van het geschreven woord in de voormalige Romeinse gebieden zoals het Karolingische rijk, voornamelijk een zaak was van de geestelijkheid. In mijn handboek uit mijn studententijd, gepubliceerd in 1966, valt te lezen dat het maar de vraag was of Karel de Grote kon lezen, en zeker kon hij niet schrijven. Helemaal geen slecht handboek, maar de vraag is wel hoe men zomaar de informatie van Einhard kon negeren, terwijl deze biograaf van Karel hem van nabij had meegemaakt en bovendien schreef voor een publiek dat de koning - vanaf 800 keizer - goed had gekend. Einhard schreef: 'Hij (Karel) was een begenadigd en bloemrijk spreker. Wat hij wilde zeggen kon hij zeer duidelijk onder woorden brengen. Hij beperkte zich niet tot de kennis van alleen zijn moedertaal, maar legde zich toe op de studie van vreemde talen, waaronder het Latijn: dat leerde hij zo grondig aan dat hij het even goed sprak als zijn moedertaal'. Inderdaad, Einhard zegt dat Karel schrijven nooit goed leerde, omdat hij pas op latere leeftijd begon dit te leren. Maar schrijven was een techniek

Karel, kleinzoon van Karel de Grote, gefantaseerd door twee pausen ca. 870.

Het ruitersandbeeld van Marcus Aurelius is het beste bewaard gebleven voorbeeld van een bronzen ruitersandbeeld uit de oudheid. Karolingische vorsten als kerkelijk en wereldlijk leider tegelijk vormen een overblijfsel van het Romeinse Rijk, waar religie een zaak van rijksbelang was.

Lodewijk de Vrome afgebeeld als 'soldaat van Christus'. Miniatuur uit Hrabanus, *Lof van het heilige kruis*, ca. 820.

en hoge heren dicteerden hun brieven en geschriften aan geschoolde schrijvers, zoals hedendaagse directeuren aan hun dictafon of secretaresse.

Heilige talen en boekproductie

Het pionierswerk van Rosamond McKitterick laat er geen twijfel over bestaan dat Latijnse teksten niet alleen toegankelijk waren voor geestelijken, maar ook voor vorsten en de topklaag van het wereldlijk bestuur, zoals graven of hertogen. Wat voor zin hadden anders al die in het Latijn gestelde koninklijke verordeningen, wetten en verslagen van rijksdagen? Dat het Latijn zowel de taal van het schrift als van de Schrift was, is een erfenis van het christelijke Romeinse rijk. De positie van het Latijn is vergelijkbaar met die van het Arabisch in de toenmalige islamitische wereld, waar bestuursstukken eveneens werden uitgevaardigd in de taal van Gods woord. In het voormalige Oost-Romeinse rijk, Byzantium, vervulde het Grieks die rol. Dit betekende dat het religieuze gezag van deze talen afstraalde op andere schriftelijke stukken. Wie schreef (of liever gezegd, dicteerde) in het Latijn, liet zien dat hij of zij tot de hoogste elite behoorde. Jawel, ook 'zij', want rond 840 komen we behalve een generaal die ook geschiedschrijver was, Nithard, ook Dhuoda

tegen, die voor haar zoon Willem, die naar het koninklijk hof vertrok, een handboekje schreef vol praktische en geestelijke adviezen. Dhuoda wist waar ze het over had, want ze was getrouwd met een vooraanstaande hoveling; verder wist ze uitstekend de weg in de Bijbel en het werk van de kerkvaders. Dat zo'n geschrift overgeleverd is, dat is een toevalstreffer, want alleen kloosters en hun archieven en bibliotheken trotseerden de tand des tijds, en men was natuurlijk selectief in wat men bewaarde. Toch is duidelijk dat er in het Karolingische rijk in de negende eeuw een ware explosie van schriftgebruik plaatsvond. Terwijl uit het westen van de eer-

ste tot en met de achtste eeuw zo'n 1300 handgeschreven boeken geheel of gedeeltelijk bewaard zijn gebleven, is dit aantal voor de negende eeuw alleen al minstens 8000. De verbetering van het Latijn en het schrift, die vanuit het koninklijk hof werd gestimuleerd, had een vliegwielfunctie. Zo initieerde Karel een algehele controle van de sacrale teksten, de Bijbel inclusief, want God zou beledigd zijn als Hij met verhaspelde teksten werd aanbeden. In 809 kwam er een diepgaand onderzoek naar de teksten van Latijnse doopformulieren, een enquête waarvan zo'n 60 antwoorden van bisschoppen en andere verantwoorde lijke lieden bewaard zijn gebleven – geen slechte score. Dit was een zaak van groot politiek belang, want door de doop werd men lid van het 'christenvolk', dat wil zeggen, een politieke gemeenschap die in Bijbelse termen werd gedefinieerd. Als er dan priesters waren die vanwege hun slechte Latijn doopten in naam van het vaderland en de dochter (*patriae et filiae*) in plaats van de Vader en de Zoon (*patris et filii*), diende de christelijke vorst maatregelen te nemen.

Einhard: tussen klooster en koninklijk hof

Wat bracht generaties moderne historici ertoe om Einhard over Karels talenkennis gewoon te negeren en alleen zijn onvermogen om te schrijven eruit te pikken? Waarschijnlijk dacht men: die monnik idealiseerde zijn vorst en is daarom niet geloofwaardig. Maar al was Einhard in het klooster Fulda opgevoed, hij was geen monnik. Rond zijn twintigste werd hij een van de geleerden die aan het koninklijk hof verbleven en hun talenten in dienst stelden van de vorst – eerst Karel, en vervolgens, na 814, Lodewijk. Toen Einhard in de jaren 820, op middelbare leeftijd, zijn *Leven van Karel* schreef, was hij inmiddels getrouwd met Emma. Samen stichtten ze een kloosterge-

meenschap, waar Einhard nadat zijn geliefde Emma in 835 was overleden - een verlies waar hij roerende brieven aan wijdde - zijn laatste levensjaren doorbracht.

Zo was de cirkel weer rond: zijn leven begon en eindigde in het klooster, maar Einhard's biografie laat ook zien hoe dicht de werelden van het hof en het klooster bij elkaar stonden. In grote abdijen zoals Fulda werd dagelijks gebeden voor de vorst, zijn familie en de 'stabiliteit van het rijk'; in kloosters vond verder een soort kadertraining van geestelijken plaats. Slimme jongens werden naar het hof gestuurd om daar zich verder te ontwikkelen onder leiding van vooraanstaande hovelingen-geleerden zoals Alcuin van York (gest. 804), en leidende posities binnen de kerk te bekleden, als abt of als bisschop. De loopbaan van Hrabanus Maurus (gest. 856) is daarvan een goed voorbeeld. Deze 'Zwarte Raaf', want dat betekent zijn naam, was als 'geschonken kind' door zijn adellijke ouders aan de abt van Fulda overgedragen. Na een grondige scholing in het klooster en in Aken, bij Alcuin, werd Hrabanus eerst de schoolmeester van Fulda en vervolgens abt; uiteindelijk werd hij aartsbisschop van Mainz. Hij schreef tal van bijbelcommentaren, waarvan vele voor de vorsten van zijn tijd. Zij waren in het bijzonder geïnteresseerd in hun oudtestamentische voorgangers. Zoals Karels kleinzoon keizer Lotharius schreef aan Hrabanus: 'Net als ik heeft Jozua vele veldslagen moeten vechten'. Hrabanus schreef een lofdicht op het Heilig Kruis voor Karels zoon Lodewijk, waarin de laatste werd afgebeeld als een 'soldaat van Christus', met het kruis aan de hand, terwijl Hrabanus zichzelf liet portretteren als nederige monnik, geknield aan de voet van het kruis. Dit is veelzeggend voor de toenmalige verhoudingen tussen vorsten en hun kloosters: de monniken smeekten Gods zegen af, terwijl keizer Lodewijk gezien werd als degene die de christenheid regeerde en verdedigde. De deugd der nederigheid hadden zij gemeen.

De Karolingische koningen schonken rijkelijk land en kostbaarheden aan zulke kloosters, maar verwachtten dan ook wel van de abt, die zijn vazal was, dat hij daarvan eigen vazallen onderhield die in de koninklijke legers konden dienen. Kunstenaars die fraaie handschriften verluchtten kon men zowel in de omgeving van de koning vinden - vooral in Aken, dat sinds 790 een echt centrum van het rijk begon te worden - als in de met het hof verbonden kloosters. En schrijvers zoals Notker van Sankt Gallen, waarmee ik mijn relaas begon, hielden net zoals andere kloosterlingen, mannen zowel als vrouwen, hun ogen gericht op Kwatta: het hof, waar alles gebeurde dat je in de rest van het rijk ook zo graag wilde weten. Uit die nieuwsgierigheid kwamen de vele annalen voort, per jaar bijgehouden geschiedwerkjes, die in kloosters werden

geproduceerd. Daarin speelde de vorst en zijn 'volk der Franken', gesteund door God, de hoofdrol.

Keizer en paus

Het jaar 800, waarin Karel de Grote in Rome op eerste kerstdag tot keizer werd gekroond, is wellicht het bekendste jaartal uit de vroegmiddeleeuwse geschiedenis, maar over weinig gebeurtenissen hebben historici zo getwist als over die keizerskroning, vooral omdat Einhard schreef dat als Karel geweten had wat hem zou overkomen, hij nooit de Sint Pieter binnen was gegaan. Was dit een machtsgreep geweest van paus Leo III, die zo duidelijk wilde maken dat de bisschop van Rome degene was die keizers maakte, en eventueel weer afzette? Eind elfde eeuw tijdens de zogenaamde Investituurstrijd deed deze visie opgeld in Rome, maar daarvan was rond 800 nog geen sprake. Bovendien is het ondenkbaar dat Karel bij verrassing die kroon op het hoofd gezet kreeg; zulke publieke rituelen vergden lange voorbereiding. Waarschijnlijker is het dat Einhard de nadruk op Karels nederigheid wilde leggen, voor christelijke vorsten een essentiële deugd, en dat hij een gebaar wilde maken richting Byzantium, waar men uiteraard niet blij was met het plotseling opduiken van een keizer in het westen. Byzantijnse keizers voerden de titel 'keizer der Romeinen' en daarvan was er vanuit het perspectief van Constantinopel slechts één. Maar vanaf 797 regeerde daar als alleenheerseres keizerin Irene, die haar zoon aan de kant had geschoven, die diplomatieke avances richting Karel de Grote maakte; een enkele contemporaine bron wijst erop dat zij een gelegenheidshuwelijk met hem wilde sluiten. Of dat zo was weten we niet, maar wel is duidelijk dat men in het Westen een vrouw op de troon niet serieus nam en dus zijn kans schoon zag: de paus om zijn onafhankelijkheid van zijn voormalige beschermheer, de Byzantijnse keizer, verder te bestendigen en Karel om zijn gezag over zijn rijk en de heilige stad Rome te onderstrepen.

Het Godescalc-evangelistarium, gemaakt in Aken (eind achtste eeuw) vertoont grote gelijkenis met de zevende-eeuwse Byzantijnse 'Christus Pantokrator' op pagina 4.

De vorst als religieus leider

Wereldlijke heersers die zich intensief bezig hielden met de *cultus divinus*, de religieuze cultus, en met de juiste interpretatie van de Schrift, zijn een algemeen verschijnsel van de vroege middeleeuwen en een erfenis van Rome. De geloofsbelijdenis van Nicea, nog steeds onderdeel van de hedendaagse liturgie, werd opgesteld tijdens een concilie in 325 dat werd bijeengeroepen en voorgezeten door keizer Constantijn, die zich in 312 tot het christendom had bekeerd. Hij zette een Romeinse traditie voort waarin religie een zaak van rijksbelang was. Christenvervolgingen vonden plaats omdat men vreesde dat de openbare cultus van de goden ondermijnd zou worden en het welzijn van het rijk gevaar zou lopen. Om diezelfde reden voelden christelijke vorsten zich verantwoordelijk voor 'de juiste dienst van God'. Dat was in het Byzantijnse rijk niet anders. Daar greep de keizer (of keizerin) nog dieper in het geloofsleven in, bijvoorbeeld door het decreet van 726 tegen het gebruik van afbeeldingen (iconen) in de eredienst. Het 'iconoclasm' hield Byzantium tot 843 in wisselende mate in zijn greep en de iconen wonnen het uiteindelijk, maar dat decreet van 726 kwam voort uit de vrees dat men God beledigd had en daarom zulke gigantische verliezen had geleden tegen de expansieve islam – een God die had gezegd: 'U zult geen andere goden hebben ten koste van Mij; gij zult geen beelden maken, geen afbeelding van enig wezen boven in de hemel, beneden op de aarde of in de wateren onder de aarde. Buig u niet voor hen neer en bewijs hun geen goddelijke eer...' (Exodus 20: 3-5; Willibrordvertaling). Deze overtuiging, gemeengoed in de islam en het jodendom, prevaleerde aan het Byzantijnse hof in 726, en ook Karel de Grote voelde er veel voor, blijkens een officiële keizerlijke verklaring uit 787. In het manuscript is in de marge Karels eigen opinie aangetekend, zoals hij die uitsprak toen de eerste versie, uiteraard in het Latijn, hem werd voorgelezen: 'Zeer juist!' 'Zo is het precies!'. Geen erg opwindend commentaar, maar misschien toch

wel als we ons het oudere beeld van de ongeletterde Karel nog even voor de geest halen.

Een algemeen vroegmiddeleeuws patroon

Het christelijk koningschap in het vroegmiddeleeuwse westen past in een meer omvattend patroon waartoe ook Byzantium – het voormalige Oost-Romeinse rijk – en het islamitische rijk (vanaf eind achtste eeuw het kalifaat der Abbasiden) behoren. In al deze drie grote rijken was de wereldlijk heerser tegelijk religieuze leider die door God verantwoordelijk werd gehouden voor de wijze waarop hij het hem toevertrouwde volk bestierde. Dit gold het meest voor het kalifaat, waar deze twee rollen samenvielen, en nog het minst voor de westerse rijken, waar vorsten nadrukkelijk samenwerkten met de geestelijkheid in religieuze aangelegenheden, soms met wat wederzijdse territoriumdrift, maar meestal als gelijkwaardige partners. Het Byzantijnse rijk hield het midden tussen deze twee mogelijkheden. Maar de overeenkomsten waren toch groter dan de verschillen. In Constantinopel, Bagdad en Aken waren religie en politiek nauw met elkaar verweven. Vanaf 1100 werd dit anders in het westen, maar die ontvlechting verliep maar heel geleidelijk. De periode tussen 500 en 1000 was niet zozeer het tijdperk van 'monniken en ridders' als wel van gedeeld religieus leiderschap van vorsten en hun bisschoppen, abten en hoge lekenaristocraten, die zich samen verantwoordelijk voelden voor het 'Nieuwe Israel' zoals dit in diverse post-Romeinse rijken gestalte kreeg: bij de Angelsaksen, Visigoten en Franken. Het Frankische rijk onder de Karolingen was de meest succesvolle versie van dit meer algemene patroon, en het heeft een model gevestigd dat Europa mee bepaald heeft. Ook al was de relatie tussen de vorst en zijn geestelijkheid inmiddels veranderd, heersers met gezagsaanspraken presenteerden zich als de opvolgers van Karel de Grote, Napoleon niet uitgezonderd.

De troon van Karel de Grote in Aken, die volgens recent dendrochronologisch onderzoek echt uit de tijd van Karel de Grote dateert, is gemaakt van marmeren platen afkomstig uit Jeruzalem. Een echte heilige troon, dus.

ZOJUIST VERSCHENEN

De resultaten van een onderzoek naar Indische sporen in Nederland en Nederlandse sporen in Indonesië gepresenteerd voor docenten en studenten met didactische suggesties. Hans van Wessel (red.), **Indische sporen. Bronnen voor Lerarenopleiders**. Vantilt, € 15,00.

Na de nationale canon nu ook de canon van onze hoofdstad. Voor Amsterdammers en iedereen die van die stad houdt. Piet de Rooy & Emma Los (red.), **De canon van Amsterdam**. Boom, € 15,00.

Nederland raakte niet betrokken bij de Eerste Wereldoorlog, maar het leger bleef gedurende vier jaar gemobiliseerd. Ook in de 'Stelling van de Monden der Maas en het Haringvliet', waar Voorne toebehoorde, lagen duizenden soldaten gelegerd. Bob Benschop, **Kanongebulder in de verte. Hellevoetsluis en omgeving tijdens de mobilisatie 1914-1918**. Aprilis, € 24,50.

Vrijheid is het recht om alles te doen wat de wetten toestaan, en als één burger zou kunnen doen wat de wetten verbieden, dan was die burger zijn vrijheid kwijt, want dan zou ieder ander dit ook kunnen gaan doen. Het hoofdwerk van een der grootste verlichtingsfilosofen en politiek denkers nu in een nieuwe vertaling van Jeanne Holierhoek, **Montesquieu, Over de geest van de wetten**. Boom, € 39,50.

In de zeventiende eeuw schreef Walter Breeman van der Hagen een biografie van Witte de With, zijn schoonvader. Anne Doedens voorzag de oorspronkelijke tekst. **Het leven en de daden van Witte Cornelisz. De With**. Van Wijnen, € 25,00.

Van Hieronymus (ca. 347-420) de drie oudste levensbeschrijvingen van heiligen. Vertaald door Vincent Hunink. **Op weg naar de hemel. Verhalen over kluizenaars**. Vantilt, € 14,95.

Belangrijke en beslissende momenten uit de Nederlandse geschiedenis, van de opstand van Julius Civilis tot de moord op Pim Fortuyn, door Paul Brood, René Kok en Geert Mak (e.a.) verteld, in: **Het Grote Nederlandse Geschiedenis boek**. Waanders Uitgevers/Nationaal Archief, € 39,95.

Anekdotische geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Martijn Adelmund en Thijs van der Veen, **De verborgen geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog**. Bruna, € 12,50.

De geallieerde pogingen om, met steun aan contra-revolutionaire krachten, het bolsjewisme in Rusland zelf te vernietigen, waren omstreken en bleven zonder succes: ze betekenden uiteindelijk vooral gratis propaganda voor de bolsjewieken in hun strijd tegen de westerse kapitalistische samenzwering. Anthony Read, **Wereldbrand. 1919 en de strijd tegen de bolsjewieken**. Balans, € 22,50.

In 1835 maakt de dan elfjarige Koo den Tex samen met zijn ouders, zijn broer en zijn zusjes een maandenlange reis door Europa. Van deze grand tour doet hij een ontroerend verslag in een klein dagboekje. Zijn achterachterkleindochter Ursula den Tex beschrijft in het spoor van deze reis de verdere lotgevalen van haar voorouders tot aan haar eigen kindertijd, halverwege de twintigste eeuw. **Erfgenamen. Het verhaal van een Nederlandse familie van aanzien en vermogen**. Balans, € 19,50.

Hwang Sok-yong werd in zijn jonge jaren opgeroepen voor militaire dienst en uitgezonden naar Vietnam. Over zijn ervaringen schreef hij een epische roman die een ontmaskering werd van de Vietnamese oorlog als brenger van democratie, welvaart en vrijheid. **De schaduw van de wapens. De oorlog in Vietnam vanuit Koreaans perspectief. Oorlogsdomein nr. 19**. De Arbeiderspers, € 34,95.

's Ochtends bij het wassen en aankleden staan we er niet bij stil dat toilet, douche en dagelijks schoon ondergoed nog niet zo lang geleden geen vanzelfsprekendheden waren. De lichaamsverzorging maakte vanaf het midden van de negentiende eeuw tot in de jaren zestig van de vorige eeuw een geweldige ontwikkeling door. Mayke Groffen, **Lekker fris. Honderd jaar gezondheid, schoonheid en fatsoen**. Sun, € 19,90.

De canon van Amsterdam

Vrije steden, repressieve staten

Anno 1300 waren er met name in Italië al steden met meer dan 100.000 inwoners. Wat opvalt is dat deze grote steden vooral konden ontstaan in gebieden waar een hoge mate van staatscentralisatie ontbrak. Hoe konden deze machtige steden hun positie behouden tegenover het oprukkende proces van staatsvorming?

Enige ingrijpende processen hebben zich in de Europese geschiedenis in de loop van enkele eeuwen ontwikkeld en zo het karakter van dit continent bepaald. Dit geldt ongetwijfeld voor de verspreiding en doordringing van het christendom, evenzeer voor zijn latere tegenpool, de voortschrijdende secularisering. Ook de processen van urbanisatie – de aanhoudende toename van het aandeel van de bevolking levend in stedelijke gebieden – en vergroting van de schaal waarop economische en politieke macht georganiseerd is, kunnen teruggevoerd worden tot in de hoge middeleeuwen en zetten zich nog steeds verder door. De urbanisatie van Europa na de oudheid heeft een nieuw elan gekregen vanaf de tiende eeuw in Italië, waarna de beweging zich uitbreidde naar het noorden, en vervolgens naar het oosten. Dit faseverschil is aanzienlijk en ingrijpend. Er gaapt een wijde kloof tussen de formele verlening van een stadsrecht en de sociaal-geografische werkelijkheid van een stedelijke gemeenschap.

Stadsrecht en bevolking

Toen Amsterdam bij het graafschap Holland werd gevoegd, was het 'niet meer dan een lintbebouwing' bij een dam en een versterking, die wellicht al in 1306 was afgebroken. De eerste schriftelijke verlening van het stadsrecht dateert van 1300. Zij ging terug op een rechtstraditie die zich gedurende hooguit de 25 voorafgaande jaren had gevormd. In dat jaar kreeg de jonge stad ook haar eerste omwalling.¹ Gent en

Brugge waren toen de enige steden in de Nederlanden met meer dan 40.000 inwoners, maar in het zuidwesten lagen nog een zestal andere met een bevolking die men schat op tenminste 20.000. In Noord- en Midden-Italië telde men op dat moment al drie steden met meer dan 100.000 inwoners: Venetië, Florence en Milaan, en acht met meer dan 40.000; Genua en Bologna kwamen zelfs ver boven die grens uit. In die dagen waren er in heel Europa niet meer dan twaalf steden met een bevolking van boven de 50.000. Het waren dus heel uiteenlopende realiteiten die men anno 1300 kon vatten onder de benaming stad. Naast de opmerkelijke verschillen in de fasering van de ontwikkeling, treft ook de heel uiteenlopende evolutie. Rond 1550 had Amsterdam zijn *take off* gemaakt en een omvang van 30.000 inwoners bereikt,

'Hoge mate van verstedelijking is onverenigbaar met staatscentralisatie'

Antwerpen groeide uit tot 100.000, terwijl Gent en Brugge achteruit gingen en veel Italiaanse steden, zoals Florence en Siena zelfs meer dan de helft van hun bevolking hadden verloren.²

Pas omstreeks 1500 zijn voor grote delen van Europa schattingen mogelijk van de bevolking die gesteund zijn op enigszins betrouwbare statistische gegevens. De Amerikaans-Nederlandse historicus Jan de Vries telde voor die tijd 150 steden met minstens

▷ *Geschiedenis van Amsterdam. Dl. I. Een stad uit het niets tot 1578*, red. M. Carasso-Kok, Amsterdam 2004, 45-77.

▷ *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIIe siècle). Les enseignements d'une comparaison*, E. Crouzet-Pavan & E. Lecuppre-Desjardin, red. Turnhout 2008, 11-74.

▷ J. de Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, Cambridge Mass. 1985, 158-161.

▷ R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, Zutphen 2002, 123-127.

Wim Blockmans is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

10.000 inwoners en berekende op die basis de stedelijke dichtheid in geografische regio's, waarbij hij de onderlinge afstanden tussen die steden betrok. Zo identificeerde hij de hele Povlakte, met Milaan, Genua en Venetië als uithoeken, als de grootste en dichtst geïurbaniseerde regio van dat moment; daarnaast bereikten ook de veel minder uitgestrekte zuidelijke Nederlanden en de Golf van Napels vergelijkbare dichtheden.³ Wat nu opvalt is dat juist Noord- en Midden-Italië en de Nederlanden gebieden waren waar de vorming van uitgestrekte, gecentraliseerde monarchale staten zich niet heeft kunnen doorzetten. Andersom tonen de cijfers en kaartjes van De Vries aan dat in Engeland, Frankrijk, Castilië en heel Midden-, Noord- en Oost-Europa de urbanisatiegraad heel laag was. Dit leidt tot mijn hypothese dat een hoge mate van verstedelijking en staatscentralisatie onverenigbaar waren.

De vraag die mij hier bezighoudt is daarom wat het betekende dat er in bepaalde regio's zoveel en zulke grote steden ontstonden. Daarbij zal ik onderzoeken in hoeverre het model van stadstaten een duurzaam alternatief vormde op de vorstenstaten.

Autonome ontwikkeling

Tussen de tiende en de zestiende eeuw zijn er in Europa duizenden steden gesticht en voorzien van een eigen juridische status. De grote meerderheid daarvan bereikte slechts een heel bescheiden omvang, van enkele honderden tot hooguit vijfduizend inwoners. Die kleine stadjes vervulden de rol van centrale plaatsen voor een beperkt of dun bevolkt ruraal verzorgingsgebied: daar werd markt gehouden en kon men gespecialiseerde diensten en producten vinden die niet in elk dorp voorhanden waren. Wat waren bijvoorbeeld de ontwikkelingskansen van Geertruidenberg? De graaf van Holland stichtte die stad in 1213 op een zandheuvel bij de monding van de Donge in de Maas. Het was wel een strategisch gekozen plaats, waar de noord-zuid as van het scheepvaartverkeer de route oostwaarts kruiste, richting 's-Hertogenbosch. Deze stad had de hertog van Brabant omstreeks 1196 gesticht, waar-

mee hij zijn aanspraken op het rivierengebied had gemarkeerd. Beide stichtingen vormden dus uitingen van de territoriale concurrentie tussen vorsten, maar de ene groeide uit tot een middelgrote stad, de andere bleef klein. Veel stadsstichtingen waren bedoeld om de controle van vorsten over grensgebieden en verkeersaders te versterken.⁴

De aansluiting van een centrum bij verkeersroutes en een eigen verzorgingsgebied waren echter bepalend voor de levensvatbaarheid van dergelijke stichtingen. Niet de politieke maar de economische determinanten primeerden dus bij de ontwikkeling van steden. De grootste stad en de kern van het meest geïurbaniseerde gebied van laatmiddeleeuws Europa was

De verdedigingsstoren van de privé-huizen en de toren van het Palazzo Pubblico te Siena symboliseren de macht van de grote families en die van de stedelijke gemeenschap. V. Rustici, *Stierengevecht op het Piazza del Campo te Siena*.

Venetië. Haar succes was een direct gevolg van haar verregaande zelfstandigheid: ze ontsnapte aan het gezag van de keizers in Byzantium en was dankzij haar geïsoleerde ligging in een lagune ook onbeheersbaar vanuit het Italiaanse vasteland. Anderzijds bood de kop van de Adriatische Zee bescherming omdat die niet zo gemakkelijk te bereiken was door concurrenten uit de islamitische wereld of Genua. Het duurde tot de geweldige overmacht van Napoleons legers alvorens de *Serenissima* van haar autonomie kon worden beroofd. Haar indrukwekkende maritieme imperium bestond

'Het succes van Venetië is het gevolg van haar zelfstandigheid'

uit een netwerk van handelsroutes en etappeplaatsen langs de kusten van de Adriatische Zee, de oostelijke Middellandse Zee en de Zwarte Zee. Aan de eindpunten van die routes vestigde de Venetiaanse senaat handelsposten die, zeker na de terugtocht van de kruisvaarders in 1299, veelal in islamitisch gebied lagen. Vandaar dat hun naam *fondaco* afgeleid was van het Arabische *funduq*, waarmee een stadswijk werd bedoeld waar vreemde handelaars de toestemming kregen om met hun schepen aan te leggen, tijdelijk te verblijven, hun goederen op te slaan, en een zekere autonomie te genieten inzake hun levenswijze, eredienst en interne rechtspleging. In die handelsposten kon de uitwisseling van de producten van de verschillende economische systemen plaatsvinden onder de bescherming van de lokale overheden zonder belemmering door de religieuze en cultuurverschillen.

Venetië vervulde de meest centrale plaats in het economische systeem van de late middeleeuwen in het westen. Aangezien massagoederen het goedkoopst per schip konden worden vervoerd, had een zeehaven doorgaans een grotere ontwikkelingskans dan een rivierhaven. Uitzonderingen op dit principe zoals Parijs en Londen dankten hun bijzondere groei aan de aantrekkingskracht van het koninklijke hof. De Venetiaanse vloot beheerste de verbindingen met Egypte, Palestina, het afbrokkelende Byzantijnse rijk, Griekenland, de Balkan en nog andere streken rond de Zwarte Zee. Vanaf de vroege veertiende eeuw onderhield ze ook geregelde verbindingen met Sluis en Southampton, de voorhavens van Brugge en Londen. Uit haar handelsposten in het Midden-Oosten betrok zij een zeer grote verscheidenheid aan producten die

elders in Europa niet geproduceerd konden worden, gaande van zijde, katoen, specerijen, kandijnsuiker, wijnen tot slaven. Veel daarvan werd door andere handelscircuits over lange afstanden aangevoerd, zoals uit China en India. De hoge eenheidswaarde van deze producten, afgewogen tegen datgene wat de Venetianen zelf aan te bieden hadden, leidde tot een structureel tekort op hun betalingsbalans en dus massale afvloeiing van edelmetaal naar het oosten. Venetië compenseerde dit door zijn positieve betalingsbalans met de rest van Europa, waarheen het zijn goederen met hoge exclusiviteitswaarde verscheepte en over de Alpenpassen liet vervoeren. De vraag waardoor Venetië de grootste stad in het westen kon worden laat zich dus beantwoorden door de combinatie van een beschermde ligging, de beheersing van maritieme routes en een quasi-monopoliepositie voor de verdeling van de hoogwaardige 'oosterse' en 'zuidelijke' producten over de rest van Europa. Venetië had de meesten van zijn aanvankelijke concurrenten uitgeschakeld of onderworpen, behalve haar grote rivaal Genua. Deze ontwikkeling werd aangedreven door de economische logica (het winstbejag), los van politieke krachten. Waar nodig onderhandelden Venetianen en Genuezen met politieke machthebbers. Waren die te zwak dan oefenden zij zelf die macht uit.

Verschuivingen

De prominente rol van Venetië heeft buitengewoon lang geduurd, van de twaalfde tot de zestiende eeuw, maar toch heeft het oprukken van het Ottomaanse rijk geleidelijk haar imperium afgetakeld. Concurrenten ontpleet nieuwe routes naar het Verre Oosten vanaf de Atlantische Oceaan en de Noordzee. In de eerste helft van de zestiende eeuw vernietigde de strijd om de hegemonie over Italië tussen de Franse en de Habsburgse monarchieën heel veel menselijk en materieel kapitaal op het schiereiland. Ook Venetië moest een hoge prijs betalen om zijn onafhankelijkheid te bewaren. Het grootste deel van Italië kwam in 1529 onder Habsburgse soevereiniteit. Centra die voorheen een secundaire rol hadden gespeeld in de door de Noord-Italianen beheerste wereldeconomie, en dankzij die contacten in hun eigen regio al een relatieve voorsprong hadden bereikt, namen de leiding over. Dat geldt het duidelijkst voor Antwerpen, dat vanaf het midden van de vijftiende eeuw zijn opzienbarende opgang maakte, waarbij een hele reeks afhankelijke centra en voorhavens betrokken werden, zoals de Walcherse rede, Bergen op

Zoom, 's-Hertogenbosch, Mechelen en vele kleinere plaatsen.

Waarom profiteerde vooral Antwerpen (en in het zuiden Lissabon en Sevilla) van deze verschuiving van het economische kerngebied en niet bijvoorbeeld Brugge of Londen? Om het bij de Noordzeehavens te houden, het was opnieuw de aansluiting bij een uitgestrekt maritiem netwerk en een productief verzorgingsgebied dat doorslaggevend was. Het proces van staatsvorming was intussen, midden vijftiende eeuw, al zover gevorderd dat het een belangrijke mede-bepalende factor werd. Kort gezegd: Antwerpen had een gunstiger aansluiting met zowel de mari-

tieme als de landinwaartse routes dan Brugge en het lag centraal in een aanzienlijk productiever verzorgingsgebied dan Londen. Intussen, midden vijftiende eeuw, was het proces van staatsvorming al zo ver gevorderd dat staten een belangrijke mede-bepalende factor werden.

Antwerpens achterland omvatte, via zijn nauwe banden met Keulen en Frankfurt, het hele Rijnland en Midden-Europa. De metropool vond aldus aansluiting bij de nieuwe ontginningen van ertsen en producties in de textielnijverheid. Bovendien genoot het, zeker tot de jaren 1540, van ruime politieke vrijheid, die in Brugge en Londen beperkt was. Als economische

Venetië was voor het contact met zijn koloniën en buursteden aangewezen op een goed informatie-netwerk. De Senaatscommissie voor buitenlandse zaken hield toezicht op de correspondentie van de ambassadeurs die de Republiek uitzond. Vittorino Carpaccio, *Vertrek van een ambassadeur uit Venetië*, 15de eeuw. Galleria dell'Accademia, Venetië.

groeipool trok Antwerpen bevolkingsoverschotten aan uit een zeer ruime omtrek. Zij stimuleerde verdere ontwikkelingen bij haar belangrijkste handelspartners in Amsterdam en Londen, die aldus op hun beurt werden voorbereid op de centrale positie die zij in de zeventiende en achttiende eeuw zouden bekleden.

Stad en achterland

Iedere stad was aangewezen op nauwe uitwisseling van goederen en diensten met haar achterland. Hoe productiever en rijker dat achterland, des te meer groeipotentieel ook de centrale stad kent. Te denken valt in de eerste plaats aan de voorziening van de stedelijke markt met graan en overige voedingsmiddelen, maar ook met zuiver water, brandstof, bouwmaterialen en overige producten van de rurale omgeving. Veiligheid van de wegen was een constante zorg, evenzeer als het uitschakelen van belemmeringen zoals tollën, die de transactiekosten alleen maar opdreven.

Een stad als Parijs, waarvan geschat wordt dat zij reeds omstreeks 1300 meer dan 100.000 inwoners telde, kon zo sterk uitgroeien dankzij haar ligging aan de goed bevaarbare Seine als enig groot centrum in het vruchtbare Île de France. Omdat het koninklijk gezag juist heel direct gold in de ruime omgeving, droeg ook het politieke gezag krachtig bij aan een marktorganisatie die de hoofdstad ten goede kwam. Alle middeleeuwse steden hebben ernaar gestreefd hun levenslijnen met de omgeving zo veel mogelijk zelf te controleren. Voor grote steden was het bevoorradingsgebied uitgestrekter dan voor kleine omdat meer monden gevoed moesten worden, meer gebouwen opgetrokken en meer grondstoffen nodig waren voor de lokale nijverheden. Bovendien kenmerken grote steden zich door meer verscheidenheid in de goederen en diensten die er geproduceerd worden. Dankzij de grote aantallen is immers specialisatie en diversificatie in de ambachten mogelijk en kunnen ook bepaalde diensten worden ontwikkeld waarvoor het verzorgingsgebied zeer uitgestrekt moest zijn. Voorbeelden daarvan zijn hooggespecialiseerde financiële diensten zoals banken die buitenlandse wissels verhandelden, universiteiten, kathedralen en vorstenhoven met de daar omheen cirkelende adellijke huizen waar diverse kunstambachten inclusief musici emplooi vonden. Gespecialiseerde goederen en diensten vereisten in het algemeen relaties over lange afstanden.

Typische handelssteden en bestuurscentra trachtten daarom niet alleen vat te krijgen op hun directe

omgeving maar ook op hun verre verbindingroutes. De vervaardiging van hoogwaardige textielstoffen of producten van kunstambachten vereiste doorgaans dure grondstoffen zoals ivoor, aluin of de kleurstof indigo die van overzee moesten worden aangevoerd. De textielnijverheid, die in Vlaanderen, Brabant en Holland tijdens de late middeleeuwen de belangrijkste nijverheidstak vormde, was in hoofdzaak aangewezen op de aanvoer van wol uit Engeland, Schotland, Ierland en Castilië. De haring werd gepekeld met zout dat in toenemende mate werd aangevoerd uit de baai van Bourgneuf aan de zuidelijke oever van de Loire, en zelfs uit Setubal ten zuiden van Lissabon. Onveiligheid op zee bedreigde de werkgele-

'Rijke steden maakten vorsten sterker, maar nergens konden vorsten grote steden klein krijgen'

genheid in grote delen van de stedelijke economie en leidde tot onrust, zelfs tot opstand. Er was de ondernemers en bestuurders dus veel aan gelegen om hun kwetsbare netwerken zo veel mogelijk te beveiligen, en liefst zo rechtstreeks mogelijk.

Controle over de directe omgeving was de zorg van iedere stad. Grotere steden waren niet alleen aangewezen op grotere verzorgingsgebieden; vaak moesten daar zelfs de meest elementaire levensbehoeften aangevoerd worden van overzee, maar ook alle grondstoffen die nodig waren voor de gespecialiseerde ambachten. Een extreem voorbeeld van deze afhankelijkheid van een maritiem netwerk was Genua, een stad met wellicht 80.000 inwoners rond 1300 maar, die afgezien van een smalle kuststrook, geen eigen agrarisch achterland had. De bergketen reikt langs de Ligurische kust immers vrijwel tot aan de zee en de havensteden zijn tegen de helling aangebouwd. Ook de sterk geürbaniseerde gewesten Vlaanderen en Holland brachten zelf onvoldoende voedsel voort om de meer dan 30 procent stedelingen te voeden. Op grote schaal moest dus graan worden ingevoerd per schip uit Zeeland, Henegouwen en het huidige Noord-Frankrijk tot Picardië, op de Schelde en langs de kust. Vanaf de vijftiende eeuw kwam ook de regelmatige aanvoer op gang van Pruisisch rogge, die tijdens de zeventiende eeuw de Amsterdamse 'moedernegotie' zou worden. Grote steden trachtten daarom niet alleen hun aanvoerlijnen in de directe omgeving veilig te stellen, maar ook hun verbindingen met handelspartners op verre afstand. Dat netwerk vormde dan evenzeer hun 'achterland'.

Steden en staten

Veel steden in West-Europa bereikten al een behoorlijke omvang nog vóór er in hun omgeving sprake was van geconsolideerde en centraal bestuurd staten. Die steden verwierven hun zelfbestuur en handelingsvrijheid door onderhandelingen, soms na strijd, met de lokale en regionale machthebbers, die een graantje meepikten van de toegenomen welvaart. In andere gevallen waren het echter de vorsten die steden stichtten of van vrijheden voorzagen. Dat was op ruime schaal het geval in Castilië na de *reconquista*, waar de katholieke monarchie de herbevolking van het veroverde gebied trachtte te bewerkstelligen door de steden het gezag over grote stukken land te verlenen. Vergelijkbaar is de stichting van steden door de Duitse *Ostkolonisation*, bijvoorbeeld in Pruisen. Ook daar ging het erom de etnisch in de minderheid verkerende veroveraars greep te geven over het land.

In de meeste gevallen lagen de verhoudingen minder duidelijk, was de machtsverdeling ingewikkelder en wisselvallig. Veelal betrof de grondaristocratie een zelfstandige positie als derde partij en probeerde een vorst zijn opposenten tegen elkaar uit te spelen. Zolang de edelen zijn belangrijkste tegenstanders waren, zocht hij steun bij de steden, die daar hun voorrechten bij wonnen. Groeiden de steden echter de vorsten boven het hoofd, dan zochten die vanzelfsprekend weer steun bij de adel. Grote steden die om de hiervoor uiteengezette redenen hun macht over het omringende platteland trachtten uit te bouwen, kwamen onvermijdelijk in conflict met edelen en vorsten. In wezen waren hun belangen onverzoenlijk omdat ze van totaal verschillende logica's uitgingen. De vitale belangen van stedelijke gemeenschappen vereisen orde en veiligheid; edelen en vorsten beschouwen de krijgskunde als hun hoogste roeping en streven hogere roem en eer na door het uitbreiden van hun gezagsgebied. Controle over territoria is niet de primaire bekommernis van handeldrijvende burgers; de veiligheid van het netwerk met hun achterland is hun hoogste belang.

De zeer grote steden van Noord- en Midden-Italië bevochten hun autonomie met succes tegen hun vorsten, die de Duitse keizers en de pausen waren. Tegen het einde van de twaalfde eeuw hadden de vorsten deze krachtmeting verloren omdat de steden verbonden met elkaar sloten en samen meer militaire en financiële middelen konden mobiliseren. Tijdens de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw heerste er een verbeterde onderlinge competitie

tussen de steden. Daarbij trachtte elk van hen haar positie zo sterk mogelijk te maken door kleinere steden en plattelandsgebieden aan zich te binden, niet zelden door onderwerping met de wapenen. Zo ontstonden de befaamde stadstaten, waarvan de grenzen zich grosso modo stabiliseerden, ondanks aanhoudende rivaliteit. De grootste steden lijfden een reeks kleinere en het omliggende land, *contado*, in en vormden kleine staatjes. Venetië bouwde als rugdekking voor zijn afbrokkelend maritiem imperium, in de Povlakte een territorium van 30.000 km² uit, de *Terraferma*. Milaan veroverde 27.000 km². Het gebied van Florence was veel kleiner en meer verbrokken, maar omvatte vanaf 1406 wel Pisa, dat toen als zeehaven een strategisch voordeel opleverde. Daartussen lagen er nog kleine onafhankelijke staatjes en grotere vorstendommen zoals Savoye en de pauselijke staat. De politieke suprematie over een *contado* verzekerde de stedelijke elites van hun inkomsten en noodzakelijke bevoorrading. Zelfs de hegemoniale macht van keizer Karel V liet deze staatjes voortbestaan en nam genoegen met soevereiniteit op afstand. De onderwerping van Florence had zijn leger al twaalf maanden gekost, dus zou zelfs hij niet opgewassen geweest zijn tegen een coalitie van enkele grote stadstaten.

Monarchale staten konden alleen in aanzienlijk minder geürbaniseerde gebieden het overwicht krijgen. In de Nederlanden hebben de territoriale vorsten in alle gewesten hevige strijd geleverd tegen de machtsaanspraken van grote steden. Ook hier bleek tijdens de Opstand een langdurige, ontzaglijke en voor alle partijen uitputtende krachtmeting ook Filips II, de machtigste vorst van zijn tijd, geen overwinning te kunnen opleveren. Zelfs in de heroverde zuidelijke provincies waaruit tweehonderdduizend mensen waren weggevlucht, behielden de machtse-lites van de grote steden tot het einde van de achttiende eeuw een stevige invloed in het landsbestuur. Rijke steden konden vorsten sterker maken, maar vorsten konden grote steden nergens klein krijgen.

BIBLIOGRAFIE

Ph. Jones, *The Italian City-State. From Commune to Signoria*. Oxford 1997.

Ch. Tilly & W.P. Blockmans, eds., *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*, Boulder 1994.

Memorabele middeleeuwen

NIEUWE TENTOONSTELLINGEN EN EDUCATIEVE PROJECTEN IN HET CATHARIJNECONVENT

Museum Catharijneconvent, het nationale museum voor christelijke kunst en cultuur, is gevestigd in de binnenstad van Utrecht in een van de best bewaarde kloostercomplexen uit de middeleeuwen. Na een ingrijpende herindeling van de collectie en een vernieuwde museale presentatie komt het Catharijneconvent dit jaar met twee nieuwe indrukwekkende tentoonstellingen over middeleeuws Utrecht en een geweldig onderwijsproject 'Moord in de middeleeuwen'.

Onder het motto 'Eerst zien, dan geloven!' wordt een rijke en gevarieerde collectie gepresenteerd. Zeventiende-eeuwse schilderijen naast hedendaagse bronzen beelden. Kunstwerken naast alledaagse voorwerpen. Protestants erfgoed naast katholieke schatten. In elke ruimte wordt een ander aspect van de christelijke kunst en cultuur helicht. In de Refter bevinden zich de hoogtepunten van de collectie middeleeuwse kunst met als thema de levens van Christus en Maria. De kunst is vooral afkomstig uit de late middeleeuwen. In het midden van de voormalige eetzaal staat het Middellijns altaar opgesteld dat bestaat uit tien panelen en het leven van Maria uitbeeldt. Rechts ervan, op een enorm podium, staan vier grote kleurige beelden opgesteld. De beel-

dengroep is getiteld 'Christus in het hof van Gethsémané' en bestaat uit een angstige, schuin omhoog kijkende, Christus en drie slapende discipelen: Petrus, Jacobus en Johannes. Vooral Jacobus ziet er aandoenlijk uit. Zijn hoofd steunt op zijn linkerarm, die hij op een boek laat rusten. Hij ziet er vermoeid en tamelijk wanhopig uit. In de middeleeuwen werden dergelijke beelden in een nagemaakt landschap in een kerkportaal geplaatst of buiten de kerk onder een afdakje gezet. De bedoeling van deze ta-

bleaux vivants was de gelovigen te helpen bij het overdenken van het lijden van Christus.

Bisschop Bernulfus

Vanaf maart 2009 is de permanente tentoonstelling uitgebreid met twee zalen over de (religieuze) geschiedenis van Utrecht in de middeleeuwen. De eerste zaal is opgebouwd rond bisschop Bernulfus (1027-1054). Hij breidde *Ultraiectum* (Utrecht) uit; in zijn tijd was het een enorme burcht geflankeerd door twee kastelen. Westelijk van de burcht lag een

Munten van bisschop David van Bourgondië Utrecht, tweede helft 15e eeuw Museum Catharijneconvent, Utrecht.

handelsnederzetting, die vooral in de elfde eeuw een enorme bloei doormaakte. Met geld van Duitse vorsten, die zichzelf als beschermers van de kerk in hun rijk zagen, wist bisschop Bernulfus het prestige van Utrecht te verhogen. Onder zijn leiding werden drie nieuwe kerken gebouwd. Bovendien schonk hij de Domkerk een kostbaar handschrift. In de zestiende eeuw werd het graf van Bernulfus in de Pieterskerk geopend. Naast de resten van zijn lichaam werden een vernielde staf, een kelk, een hostieschaaltje en een ring gevonden. De laatste drie voorwerpen, alle tekenen van bisschoppelijke waardigheid, worden in het Catharijneconvent geëxposeerd.

David van Bourgondië

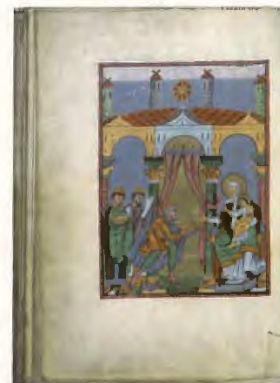
In de late middeleeuwen was Utrecht wat betreft grootte en aanzien dé stad van de Noordelijke Nederlanden. Utrecht groeide in de vijftiende eeuw uit tot een volwaardige bisschopsstad met gilden, stenen huizen, vele kerken, een gemêleerde groep stedelingen en een burgerbestuur. De voorspoed was zeker te danken aan bisschop David van Bourgondië (1456 – 1496). Hij heeft veel invloed gehad op de bestuurlijke en geestelijke cultuur in zijn bisdom. David, een bastaardzoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede, werd met steun van de paus tot bisschop van Utrecht benoemd. Welkom was hij niet. Met hulp van het leger wist hij de stad binnen te dringen. De samenwerking met de inwoners en het bestuur verliep uiterst moeizaam. Pas rond 1470 begon Da-

vid met het uitvoeren van zijn eigen beleid: modernisering en centralisering van het Utrechtse bisschoppelijke domein. Voor de kunst heeft David veel betekend. Hij liet prachtige liturgische gewaden maken, bijvoorbeeld een koorkap, het meest rijke en indrukwekkendste gewaad dat de kerk kent. Zangers, edelsmeden, schrijvers en illustratoren maakten gouden tijden door in het laatmiddeleeuwse Utrecht. Beroemd geworden is de miniatuurkunst, onder andere van Meester Gijsbrecht van Brederode, en de beeldhouwkunst van Adriaen van Wesel. De meest invloedrijke schilder in de Domstad was Jan van Scorel. Hij droeg bij aan de verspreiding van de Italiaanse renaissancekunst in

de Noordelijke Nederlanden.

Beeldschone boeken

Van 16 mei tot 23 augustus 2009 wordt in het Catharijneconvent een bijzondere collectie middeleeuwse handschriften tentoongesteld onder de veelzeggende naam 'Beeldschone boeken; de middeleeuwen in goud en inkt'. Ruim vijftig manuscripten bieden een goed overzicht van de rijke Utrechtse boekproductie. Ze dateren uit de veertiende, vijftiende en begin zestiende eeuw en zijn vanwege hun kostbare en artistieke waarde stuk voor stuk de moeite waard. De tentoonstelling wil de ontwikkeling van het boek als gebruiksvoorwerp naar het boek als prestigeobject weergeven.

▽
Bernulfuscodex
Boekband: ca. 1200-1210;
handschrift: Reichenau,
ca. 1040-1050
Museum Catharijneconvent,
Utrecht.

MOORD IN DE MIDDELEEUWEN

Aan deelname aan 'Moord in de middeleeuwen' zijn geen speciale kosten verbonden; alleen de entree voor het museum en de kosten voor de rondleider. Voor leerlingen uit het basis- en voortgezet onderwijs bestaat een groeps-tarief van € 3,50 p.p. Docenten en

begeleiders hebben gratis toegang. Voor € 100,- kan een school een onderwijsjaar-kaart kopen. Deze biedt leerlingen uit het basis- en voortgezet onderwijs gedurende een jaar gratis toegang tot het museum in groepsverband. Er zit geen limiet aan het aantal bezoeken. Minimaal een week voor het eerste bezoek moet de onderwijsjaar-kaart worden aangevraagd.

De rondleiding 'Moord in de middeleeuwen' moet uiterlijk twee weken van tevoren worden gereserveerd bij rondleidingen@catharijneconvent.nl.

De rondleiding duurt een uur en kost € 45,- (excl. museumentree). Per rondleider kunnen er maximaal 15 leerlingen mee.

Portretten van opdrachtgever, Jan van Scorel, ca. 1535. Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Antonius Abt Adriaen van Wesel, ca. 1480-1500. Museum Catharijneconvent, Utrecht.

De expositie belicht in vier thema's de Utrechtse manuscripten en gedrukte boeken uit de middeleeuwen en renaissance (van ongeveer 695 tot 1528). Aan de hand van historische plattegronden en manuscripten uit kapittels en kloosters wordt de bezoeker in het eerste thema in de historische context geplaatst. Het tweede thema maakt het productieproces van middeleeuwse manuscripten inzichtelijk. Ook wordt aandacht besteed aan de conditie van de hedendaagse manuscripten. Niet alle handschriften zijn immers een toonbeeld van middeleeuwse pracht en praal, maar aangevreten door muizen of aangetast door schimmel. In het derde thema staan de geschilderde miniatures van de Utrechtse meesters centraal en tot slot wordt gekeken naar de vooraanstaande positie van Utrecht op het gebied van de boekdrukkunst.

Ganzenveren

Bij deze expositie is voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs een educatief programma ontwikkeld op basis van interactieve rondleidingen. Hoe worden middeleeuwse handschriften gemaakt? Door wie? Waarom? Leerlingen krijgen op deze vragen antwoord. Bovendien gaan ze als monniken aan de slag in het scriptorium. Met ganzenveren en inkt maken ze zelf een 'middeleeuwse' bladzijde uit een handschrift.

Moord in de middeleeuwen

Het is 1479. Dirck, een leerling aan de Utrechtse Domschool, komt in contact met de schilder Geertgen tot Jans en

de prostituee Schoon Elze. Hij raakt verwickeld in een web van intriges. Dan wordt er een moord gepleegd en Dirck is de enige die de moordenaar kan ontmaskeren. Wie durft hem te helpen?

Het Catharijneconvent heeft het lesproject 'Moord in de middeleeuwen' opgezet voor de hoogste klassen van het basisonderwijs en de onderbouw havo/vwo van het voortgezet onderwijs. Het thema is het leven in een laatmiddeleeuwse stad. De leerlingen leren middeleeuwse bronnen te bestuderen en zullen museumobjecten aandachtig en kritisch moeten bekijken. Het achtergrondverhaal en de thematische benadering leren hen voorwerpen in de historische context te plaatsen.

Het lesproject bestaat uit vier hoofdonderdelen. Het eerste is het dagboek van Dirck dat de basis voor de inleidende les vormt. Het tweede onderdeel is een webspel met raadsels en zoekopdrachten. Dan volgt de speurtocht door 'middeleeuws' Utrecht waar de laatste raadsels moeten worden opgelost. De leerlingen wandelen in groepjes door de stad, waarbij ze gebruik mochten maken van aanwijzingen en instructies op

een mp3-speler. Ze beëindigen hun tocht in het Catharijneconvent en krijgen de afsluitende rondleiding. Hier zal de ontknoping van het moordmysterie plaatsvinden.

Vanaf het komende schooljaar is het onderwijsproject beschikbaar, voor die tijd kunnen de scholen het als pilot uitvoeren.

Docentenmateriaal

Voor de docent is er voldoende ondersteunend materiaal. De docentenhandleiding staat met een aparte URL op internet en is niet eenvoudig vindbaar via zoekmachines. De benodigde downloads van audiobestanden en printbladen worden in de handleiding aangeboden op de momenten waarop ze in het onderwijsproject nodig zijn. Ook is er extra achtergrondinformatie beschikbaar voor meer kennis van de late middeleeuwen en de stad Utrecht.

Museum Catharijneconvent

Lange Nieuwstraat 38

3512 PH Utrecht

Tel. 030 231 38 35

www.catharijneconvent.nl

Openingstijden:

Di t/m vr 10.00 - 17.00 uur

Za, zon- en feestdagen

11.00 - 17.00 uur

ZOJUIST VERSCHENEN

Diana is de godin van de jacht. Ze haat mannen en eist dat de nimfen dat ook doen. Als Gallisto van Jupiter zwanger raakt, is ze wocdend en verandert ze Gallisto en haar kind in beren. Jupiter heeft medelijden en zet de Grote en Kleine Beer als sterrenbeelden aan de hemel. Simone Kramer, **Van Grote Beer en Orion. Het verhaal achter de sterren.** Ploegsma, € 19,95.

De bloei van de zeevaart was een van de fundamente van de rijkdom van de Nederlandse republiek. Deze bloei leidde ook tot een groot aantal oorlogen. De befaamde zeeschilders en tekenaars Willem van de Velde, vader en zoon, waren getuigen van diverse zeeslagen. Ronald Prud'homme van Reine, **Opkomst en ondergang van Nederlands gouden vloot. Door de ogen van de zeeschilders Willem van de Velde de Oude en de Jonge.** De Arbeiderspers, € 24,95.

Oorlog gaat over meer dan vechten tussen legers. Er bestaat een omvangrijke, eeuwenoude, cultuur rondom het fenomeen oorlog, met haar eigen wetten en gebruiken, ceremonies, kunst en monumenten. Zoals oorlog verbonden is aan onze geschiedenis, zo is cultuur onlosmakelijke verbonden aan oorlog. Martin van Creveld, **Oorlogscultuur.** Het Spectrum € 39,95.

Over de eerste contacten tussen Europeanen en de oorspronkelijke bewoners van Noord-Amerika in de zeventiende eeuw. Hugo J. Vos, **Bont en Bondgenoten. Indianen en Fransen in Canada 1632-1685.** De Kiva, € 28,50.

Wilhelm von Habsburg was een telg uit het beroemde vorstengeslacht. Na de Eerste Wereldoorlog vocht hij aan de kant van de Oekraïense boeren in de hoop dat hij hun koning zou worden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog spioneerde hij in Wenen voor de Amerikanen en Fransen. In 1947 werd hij door de Russen vast gezet. Een jaar later stierf hij in gevangenschap. Timothy Snyder, **De Rode prins. Het einde van een dynastie en de opkomst van het moderne Europa.** Ambo, € 27,95

In amper honderd jaar veroverden de volgelingen van de profeet Mohammed een wereldrijk dat zich uitstrekte van Afghanistan tot Spanje. Hugh Kennedy, hoogleraar middeleeuwse Arabische geschiedenis in Londen, maakte een reconstructie van deze belangrijke periode in de Arabische en islamitische wereld. **De grote Arabische veroveringen. Het ontstaan van het islamitisch rijk van Afghanistan tot Spanje (632-750).** Buaaq/Epo, € 39,95.

H.W. von der Dunk vervangt de grote gebeurtenissen van de twintigste eeuw door zijn eigen, persoonlijke verhaal. Gehoren in 1928 in het Duitse Bonn, beschrijft hij zijn relatief gelukkige jeugd tegen de achtergrond van de desastreuze ontwikkelingen in zijn land. Het gezin ontvlucht Duitsland in 1937, waarna Von der Dunk als scholier de Werkplaats van Kees Boeke in Bilthoven bezoekt. **Terugblik bij strijklucht. Jeugdherinneringen.** Bert Bakker, € 24,95.

In de twintigste eeuw was Europa een continent van uitersten, enerzijds het toncel van de meest gruwelijke praktijken, anderzijds de plaats waar de meest verheven idealen werkelijkheid werden. De Britse historicus Bernard Wasserstein schreef een overzichtswerk van de vorige eeuw. **Barbarij en beschaving. Een geschiedenis van Europa in onze tijd.** Nieuw Amsterdam, € 18,95.

De ongeletterde middeleeuwen

VOORoorDELEN OVER ANALFABETISME

Over de middeleeuwen doen onuitroeibare vooroordelen de ronde. Eén van de hardnekkigsten is dat in deze periode van duizend jaar vrijwel niemand kon lezen of schrijven. Toch kent vrijwel iedereen de miniatures die in deze periode in handgeschreven boeken werden aangebracht, al was het maar in de vorm van de vele kerstkaarten die ieder jaar worden verstuurd. Waar komt het vooroordeel van de analfabete middeleeuwen vandaan?

De eerste bladzijde van een schoolboek uit de negende eeuw waaruit leerlingen in kloosterscholen de Latijnse grammatica leerden. Het vaak afgeschreven werk van de laatklassieke grammaticus Donatus begint met een grote initiaal. Iussen de regels en in de marge werd een uitgebreid commentaar geschreven door de schoolmeester(s) die het handschrift in hun onderwijs gebruikten. Uit: *Lumières de l'an mil en Orléans: Autour du millénaire d'Abbon de Fleury* (Turnhout 2004), p. 216. Het handschrift wordt bewaard als HS Orléans, Bibliothèque municipale, 296.

Lezen en schrijven zijn in de huidige samenleving vanzelfsprekende bezigheden. Om volop deel te kunnen nemen aan het maatschappelijke leven is een zekere mate van geletterdheid noodzakelijk. Die opvatting is zeker zo oud als de verlichting. Volgens Condorcet was de uitvinding van het alfabet verantwoordelijk voor de ontwikkeling van de wetenschap. Door het schrift zoals dat sinds de Griekse oudheid bekend was, werd vooruitgang mogelijk. Met de uitvinding van de drukpers in de vijftiende eeuw ontstond de publieke opinie, waardoor de machthebbers gecontroleerd werden. Volgens Malesherbes was het gedrukte woord 'een Tribunaal dat afhankelijk is van alle machten'.

De technologische ontwikkelingen in de communicatie werden sindsdien gezien als tekenen van vooruitgang. Binnen het grote verhaal van de geschiedenis zoals de verlichtingsdenkers het vertelden was de eerste breuk die van de uitvinding van het schrift. Voor die tijd was er geen geschiedenis, alleen maar voorgeschiedenis of prehistorie. Het geschreven woord was van een hogere orde dan het gesproken woord. Een volgende breuk werd ingeleid door de uitvinding van de drukpers. Deze ideeën zijn nog steeds gemeengoed. De ontwikkelingen in de twintigste

eeuw die leidden tot nieuwe, elektronische mogelijkheden om te schrijven en geschreven teksten op te slaan, konden moeiteloos in het bestaande schema worden opgenomen. Volgens velen is het elektronische woord immers te verkiezen boven het gedrukte woord, en opzoeken op het internet is zowel beter als sneller dan het opzoeken van informatie in gedrukte media.

Binnen dit grote verhaal van de geschiedenis der mensheid komen de middeleeuwen er bekaaid vanaf. Het alfabet werd ontwikkeld in de Griekse oudheid, de drukpers kan in verband worden gebracht met moderne ontwikkelingen zoals het humanisme, de renaissance en de reformatie. Het was bovendien betrekkelijk eenvoudig om voorbeelden te noemen van analfabeten in de middeleeuwen. Dat analfabetisme daarvoor en daarna ook veelvuldig voorkwam, leek niet ter zake te doen. Pas in de negentiende eeuw werd de bestrijding van het analfabetisme door algemene scholing een ideaal. Zelfs in onze tijd komen in het relatief geletterde Nederland veel analfabeten voor, en niet alleen onder allochtonen. Toch wordt analfabetisme in de beeldvorming vooral geassocieerd met middeleeuwse achterlijkheid.

Marco Mostert is hoogleraar middeleeuwse schriftcultuur aan de Universiteit Utrecht.

Miljoenen boeken

Het beeld van de ongeletterde middeleeuwen dient genuanceerd te worden. Volgens een recente, conservatieve, schatting van Eltjo Buringh zijn er rond de 700.000 handgeschreven boeken uit de middeleeuwen overgebleven. Op grond van statistische berekeningen weet hij aannemelijk te maken dat er in iedere eeuw tussen de vijftienvijftig en veertig procent van de handgeschreven boeken verloren is gegaan. Tussen 500 en 1500 moeten dus zo'n elf miljoen handgeschreven boeken zijn vervaardigd. In de periode tot de twaalfde eeuw werden deze boeken vooral geschreven in kloosters. De schriftcultuur was dus vooral daar zichtbaar waar dergelijke kerkelijke instellingen floreerden. Vanaf de twaalfde eeuw werden de steden en de daar gevestigde universiteiten geleidelijk steeds belangrijker in de boekproductie. Kennelijk had men in de steden steeds meer behoefte aan geschreven teksten. Het lijkt erop dat er ieder jaar meer boeken geproduceerd werden. In de middeleeuwen was het vrijwel onmogelijk om niet tenminste af en toe met handgeschreven boeken in aanraking te komen, al was het maar in de kerk. Hoewel de boeren op het platteland vooralsnog geen of weinig behoefte hadden om zelf te kunnen lezen en schrijven, wisten zij zeer goed de macht van het geschreven woord van God of van machthebbers op aarde te beoordelen.

Handgeschreven boeken waren waarschijnlijk een minderheid van de geschreven teksten die in omloop waren. Daarnaast waren er documenten die konden worden afgeschreven op een enkele geprepareerde dierenhuid of, alweer vanaf de twaalfde eeuw, op het geleidelijk ingevoerde van lommen gemaakte papier. Dergelijke documenten werden eerst opgemaakt om de rechten op grote domeinen vast te leggen, of om veranderingen in het eigendomsrecht te documenteren. In de vroege middeleeuwen werden oorkonden, net als handgeschreven boeken, vooral geschreven en gebruikt door de specialisten van het geschreven woord: door clerici, vooral monniken, en door de elites van de wereldlijke machthebbers. Dit veranderde in de twaalfde eeuw toen overal in Europa werd geëxperimenteerd met de vormen van de oorkonden. Ze werden door steeds grotere groepen gebruikt om hun rechten vast te (laten) leggen, liever dan te vertrouwen op het fysieke geheugen van degenen die aanwezig waren bij een eigendomsoverdracht. Getuigen sterven uiteindelijk immers. Ook de notities over het bezit die veel kloosters bijhielden op de schutbladen van hun boeken werden verwerkt tot rechtsgeldige oorkonden. In de dertiende eeuw leidde dit tot een explosie in de oorkondenproductie. Waar rond 1100 bijvoorbeeld in Holland oorkonden nog slechts sporadisch gezien werden, was het rond 1300 heel gewoon om

Een handgeschreven getijdenboek, gemaakt te Bourges rond 1540. Ook na de uitvinding van de boekdrukkunst bleef er een markt voor rijk uitgevoerde handschriften met devote teksten. Dit getijdenboek werd vervaardigd voor Jean Lallemant le jeune, seigneur van Marmagne. Hij liet er dertien bladgrote miniaturen in aanbrengen, gedecoreerde initialen en randversiering. De tekst is niet geschreven in de volkstaal, maar in het Latijn. Op de rechterbladzijde is het begin van de Boetepsalmen afgeschreven. In de miniatuur liet de opdrachtgever zichzelf afbeelden, gekleed in een haren hemd. De oud-testamentische koning David, die vaak bij het begin van de Boetepsalmen werd afgebeeld, is verdrongen naar de achtergrond. Uiteraard waren niet alle getijdenboeken zo luxueus uitgevoerd. Gedrukte devote boeken hadden in de zestiende eeuw bovendien het onderste segment van de markt definitief overgenomen.

Uit: *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek: Acht eeuwen verluchte handschriften: Tentoonstelling in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum / Museum van het boek 17 december 1980 – 15 maart 1981* (Den Haag 1980), No. 89 en p. XXIV. Het handschrift wordt bewaard als HS Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 74 G 38.

Een zilveren penny, geslagen in de naam van koning Alfred de Grote (871-899) te Londen. De koning is weergegeven naar een Romeins voorbeeld, waarschijnlijk uit de late vierde eeuw. Zeer waarschijnlijk was het de bedoeling om de koning zo in een Romeinse traditie te plaatsen. Zijn naam wordt gevolgd door het Latijnse woord voor koning, 'rex'. De naam van de plaats waar de munt geslagen werd, LVNDONIA, is weergegeven in de vorm van een monogram.

(Uit: Ph. Grierson, *Münzen des Mittelalters* (München en Fribourg 1976), afb. 91 en 92.

De munt wordt bewaard in Cambridge, Fitzwilliam Museum.

△

op de markt een geschreven eigendomsbewijs te laten opstellen door een stadsschrijver. Deze ontwikkeling is overal in Europa ten noorden van de Alpen te zien; ten zuiden van de Alpen was het geschreven woord eigenlijk nooit weggeweest uit de stedelijke samenleving. Ook daar werd echter steeds meer geschreven. Dat betekende niet dat iedereen kon lezen en schrijven in de latere middeleeuwen, maar wel dat iedereen in aanraking kwam met het praktisch gebruik van het schrift in het maatschappelijke leven.

Handgeschreven boeken en documenten waren bovendien niet de enige teksten waarmee men in aanraking kwam. Er waren ook inscripties te zien. Monumentale inscripties op bouwwerken die nog uit de oudheid stonden, maar ook inscripties die in de middeleeuwen zelf werden aangebracht op gebouwen of op kleine voorwerpen, zoals sieraden en wapens. Die inscripties zorgden ervoor dat de herinnering aan de maker of aan degene die het voorwerp als eerste in zijn of haar bezit had gehad werd bestendig. Ze konden worden gemaakt in het Romeinse schrift, maar ook bijvoorbeeld in runen, een schrift dat was ontwikkeld om te kerven in harde materialen en dat daarom minder ronde vormen kende dan het schrift dat was ontwikkeld om Latijn te schrijven op relatief soepel papyrus of perkament. Iedereen die munten in zijn bezit had, had daarmee dus ook inscripties in zijn bezit.

Het geschreven woord was overal

Niemand ontkwam in de middeleeuwen aan het geschreven woord. Clerici schreven omdat ze geschreven teksten nodig hadden bij hun dagelijkse bezigheden. Aristocraten schreven ook omdat ze hadden geleerd dat ze macht konden uitoefenen door het geschreven woord en administraties moesten bijhouden. De handelaren in de stad begonnen te begrijpen dat het bijhouden van inkomsten, uitgaven en beloften tot betaling grote voordelen met zich meebracht, bijvoorbeeld wanneer men handel dreef over grote afstanden. Mannen én vrouwen konden lezen en schrijven leren. Zelfs de bovennatuurlijke wezens gebruikten het schrift. Duivels schreven het loos gepraat in de kerk op en knalden met hun achterhoofd tegen de muur wanneer ze het perkament met hun tanden probeerden op te rekken omdat ze anders niet genoeg ruimte hadden voor alle geklets. En middels brieven uit de hemel probeerde Jezus Christus zelf het gedrag van de gelovigen te beïnvloeden.

Men schreef teksten die nodig waren om een functie

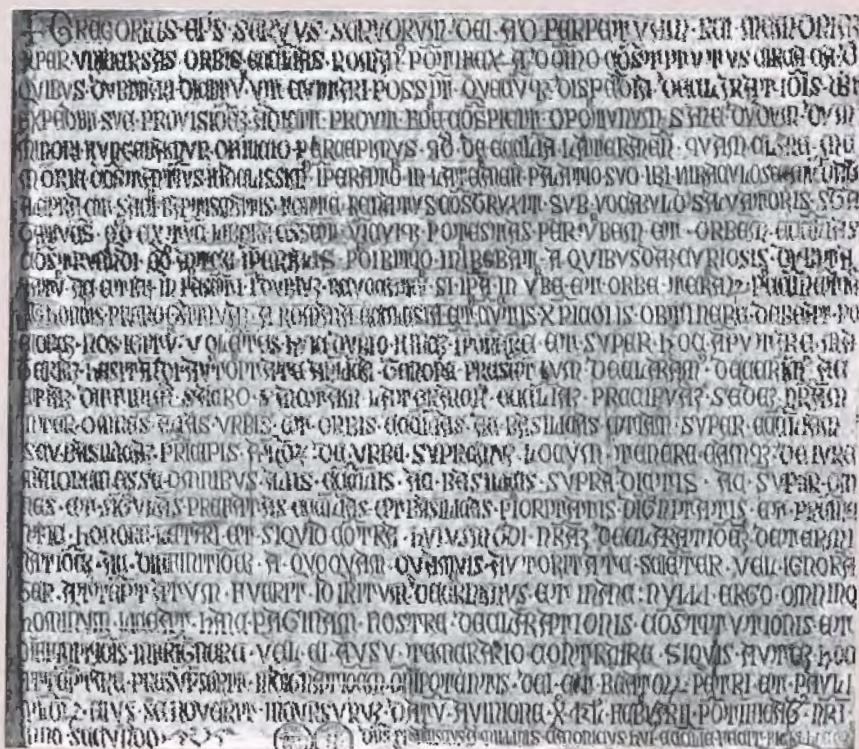
uit te oefenen (het gebedenboek van de priester) en teksten die hielpen bij de opleiding tot een functie (het grammaticaboek waaruit een *magister* onderwijs in het Latijn gaf). Geschreven teksten konden worden gebruikt om de samenleving te besturen (bijvoorbeeld geschreven wetboeken) of om goederen te beheren (rekeningen en overzichten van onroerende goederen). De relaties met de bovennatuurlijke wereld konden baat hebben bij

'Analfabetisme wordt in de beeldvorming vooral geassocieerd met middeleeuwse achterlijkheid.'

geschreven teksten (getijdenboeken, al dan niet verlicht, die de persoonlijke devotie van laatmiddeleeuwse vromen vorm gaven). Zelfs de woordkunst moest eraan geloven. De Latijnse literatuur van de oudheid was altijd al door monniken opgeschreven, maar na verloop van tijd ging men ook de verhalen en epen opschrijven die tot dusverre van generatie op generatie waren doorverteld. Dat gebeurde niet overal op hetzelfde moment, en sommige Europese talen brachten in de middeleeuwen niets of vrijwel niets aan geschreven literatuur voort. Zo is er uit middeleeuws Hongarije maar een enkele korte tekst in het Hongaars over. De geschreven literatuur daar gebruikte het Latijn, net als overal elders ten westen van de lijn die de huidige Baltische staten verbindt met Kroatië, en daarnaast het Duits. Ook in de Nederlanden kwam Duits naast Latijn, Frans, Nederlands en, vanaf de dertiende eeuw, Fries, voor.

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat het schrift overal in de middeleeuwen bekend was, al was niet iedereen in staat om op dezelfde wijze met geschreven teksten om te gaan. Op verschillende tijden en plaatsen binnen het middeleeuwse millennium had men verschillende competenties. Niet iedereen kon lezen en van degenen die konden lezen kon niet iedereen schrijven. Maar in de middeleeuwen waren er geen of vrijwel geen ongeletterden in die zin, dat men niet in staat geweest zou zijn om 'schrift' als schrift te benoemen, of een 'boek' als boek. Men was vaak half-ongeletterd: men wist wat schrift was en wat het kon doen, ook al kon men zelf niet lezen of schrijven.

Onder degenen die zelf wél actief gebruik konden maken van het geschreven woord, kan men ook onderscheid maken. Halfgeletterden konden lezen en schrijven, maar zij hadden niet de mogelijkheid om geschreven teksten te manipuleren, te veranderen of aan te passen aan de omstandigheden. Onder geletterden was het verder mogelijk dat men uitstekend oorkonden kon maken, maar

niet bijvoorbeeld een geschiedverhaal kon schrijven. Degene die volledig geletterd was in het ene genre, was dat niet noodzakelijk in alle andere. Daarom is het nuttig om gradaties in geletterdheid te onderkennen, en om verschillende registers van elkaar te onderscheiden (geletterdheid in oorkonden is iets anders dan geletterdheid in geschiedschrijving). Maar daarin verschillen de middeleeuwen niet van andere perioden in de geschiedenis waarin geletterden naast ongeletterden voorkwamen. Je zou hooguit kunnen stellen dat de kans om in de vroege middeleeuwen een volledig geletterde tegen te komen geringer was dan tegenwoordig. Maar het verschil in kans tussen de late middeleeuwen en nu is al een stuk kleiner.

Het vliegwielt van de ontwikkeling

De hypothese dat de ontwikkeling van de middeleeuwse schriftcultuur in de dertiende eeuw definitief versnelde zal in de komende jaren nader onderzocht moeten worden. Er zijn genoeg aanwijzingen voor. In die eeuw doen zich enorme kwantitatieve ontwikkelingen voor: er worden bijvoorbeeld steeds meer oorkonden geproduceerd. Daarnaast gaan de boeken die men produceert er steeds meer uitzien als de boeken zoals we die nu kennen. Toen werden zaken als indices, kruisverwijzingen en inhoudsopgaven steeds meer gemeengoed, kennelijk omdat men er behoefte aan kreeg snel zaken op te kunnen zoeken. Toen ook werd het belang van geschreven bewijs in juridische

aangelegenheden voor het eerst af en toe belangrijker geacht dan het bewijs van levende getuigen. Er is ook een groei in het aantal scholen te merken, vooral in de steden. Die scholing leidde tot kennis, die kon worden toegepast. En die groei in toegepaste kennis leidde weer tot meer behoefte aan geschoolden. Zo kwam het vliegwielt van de westerse samenleving op gang, een vliegwielt dat tot op de dag van vandaag niet tot stilstand gekomen is. Het begon te draaien in de middeleeuwen, een tijdperk waarin net als in andere tijdperken analfabetisme voorkwam, maar waarin

tevens, dankzij een zich ontwikkelende schriftcultuur, de ontwikkeling kon beginnen van de wereld zoals wij die in Europa kennen.

Omdat het alfabetisch schrift zoals dat was ontwikkeld in de oudheid in de middeleeuwen functioneel bleek, kon de westerse schriftcultuur zich ontwikkelen. Alleen omdat er in de middeleeuwen een lezend publiek ontstond kon de boekdruk succes hebben. Dat hadden de denkers van de verlichting echter niet door en omdat hun visies op de wereldgeschiedenis zo invloedrijk waren zitten we nog steeds met het schijnbaar onuitroeibare vooroordeel van de analfabete middeleeuwen.

VERDER LEZEN:

Marco Mostert, 'A bibliography of works on medieval communication', in: M. Mostert (ed.), *New Approaches to Medieval Communication* (Turnhout 1999: **Utrecht Studies in Medieval Literacy** 1), pp. 193-318. Een lijst van 1580 relevante titels; de tweede editie is voorbereiding en zal zeker 5000 titels tellen.

Marco Mostert, *Oraliteit* (Amsterdam 1998).

Marco Mostert, 'Lezen, schrijven en geletterdheid. Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002), 203-221.

J.W.J. Burgers en Marco Mostert, 'De manie overal vervalsingen te zien.' Oorkondenvervalsingen in Egmond en Holland', in: G.N.M. Vis (ed.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus* (Hilversum 2008), pp. 103-123.

Eltjo Buringh, *On Medieval Manuscript Production in the Latin West. Explorations with a Global Database*, dissertatie Utrecht, verdedigd 23 januari 2009. Zie ook: www2.hum.uu.nl/Solis/ogc/medievalliteracy/index.htm.

De originelen van oorkonden hadden rechtsgeldigheid en werden zorgvuldig bewaard. Het in het openbaar vertonen van de tekst kon echter het gezag van de ontvanger vergroten. Vandaar dat van belangrijke oorkonden soms een kopie werd gemaakt in de vorm van een inscriptie in steen. In dit geval gaat het om een bul van Paus Gregorius IX van 1372 voor St. Jan van Lateranen te Rome, waarvan in 1390 deze inscriptie werd gemaakt. Ook het pauselijke zegel, de *bulle*, waaraan de pauselijke oorkonde zijn rechtskracht ontleent, werd weergegeven.

Uit: S. Morrison, *Politics and Script: Aspects of Authority and Freedom in the Development of Graeco-Latin Script from the Sixth Century B.C. to the Twentieth Century A.D.*, the Lyell Lectures 1957, edited and completed by N. Barker (Oxford 1972), p. 259.

AURELIUS AUGUSTINUS

GOED ONDERWIJS, CHRISTENDOM VOOR BEGINNERS

Ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink en Hans van Reisen (Damon, Budel 2008) 216 blz., € 18,90.

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat iemand met plezier onderwijs geeft? Geef de leraar zijn vak terug, zou Plasterk misschien zeggen. Een ander begint over de ontwikkeling van competenties of een leven lang leren. Het zijn hedendaagse antwoorden op een actuele vraag. Of liever: weer actueel, want eerder gebruikte kerkvader Augustinus (354-430 n.C.) ze als uitgangspunt voor zijn *Over goed onderwijs*. Volgens hem ligt het antwoord in een goede verstandhouding met de leerlingen: 'Hoe meer genegenheid we voelen voor de mensen voor wie we spreken, des te vuriger willen we dat zij aanvaarden wat ze aangereikt krijgen voor hun heil!'

Over goed onderwijs (*De catechizandis rudibus*) schreef Augustinus min of meer op verzoek. Een jonge diaken uit Carthago, Deogratias, vroeg hem om raad inzake een cursus godsdienstonderwijs. Diogratias gaf les aan mensen die voor het eerst kennismakten met het christendom: *rudis* ('ongeschoolde' of 'belangstellende'). Uit de tekst van Augustinus kunnen we opmaken met welke vragen de jonge diaken worstelde. Welke onderdelen van het christendom behandelde je nu in een beginnerscursus? En als je dan vertelt, mag je dan mensen proberen te overtuigen van het christendom, of moet je je beperken tot een

zakelijke uitleg over de regels en voorschriften? Wat moet je doen als je verhaal saai dreigt te worden?

In zijn antwoord toonde Augustinus zich een bemoeiigende leermeester. Eerst stelde hij zijn leerling gerust en stelde dat hij ondanks zijn vragen zelfvertrouwen moet hebben: hij was door anderen immers in staat geacht godsdienstonderwijs te geven. Het geschrift is vervolgens opgebouwd uit drie onderdelen. Het eerste (door de vertalers getiteld *Over goed onderwijs*) is het meest didactische. Daarin legt Augustinus uit hoe een verhaal opgebouwd moet worden, hoe je verschillende doelgroepen en

thousiasmeert en instrueert en wat het geheim van de blijmoedige docent is. Deel twee (in de vertaling *Praktische inleiding in het christendom*) is een modelbetoog over de geschiedenis van het christendom. Augustinus besluit zijn geschrift met een korte samenvatting van het voorgaande, zodat je ook als je maar heel kort de tijd hebt mensen in de meest essentiële onderdelen van het geloof kunt onderwijzen (getiteld *Christendom in een kwartier*).

De blijmoedige docent

Centraal in Augustinus' betoog staat de blijmoedige docent. Deogratias had als klacht dat hij zijn eigen betoog vaak 'waar-

deloos en ondermaats' vond. Augustinus herkende dat probleem en dacht dat het vooral te maken had met het menselijke onvermogen om immer stromende gedachten direct in de juiste bewoordingen over te brengen. Zeker als je boven de stof staat, dwalen de gedachten van een onderwijzer vaak af in de richting die hij zelf interessant vindt, maar waarmee hij geestelijk afstand neemt van zijn toehoorders. Het basisverhaal dat hij afsteekt, komt de leraar dan ongeïnspireerd voor. Dat kan voorkomen worden, aldus Augustinus. Een blijmoedige docent is zich bewust en vervuld van zijn opdracht. Deogratias moest niet vergeten dat Christus de gestalte van een slaaf had aangenomen, 'omdat Hij op die manier zwak werd met de zwakken om de zwakken te winnen!' (blz. 95). Een blijmoedige docent kan zijn hogere gedachten dan misschien niet precies onder woorden brengen, hij kan zijn woorden wel laten aansluiten bij de motieven van zijn gehoor. Het is voor een docent dus belangrijk om te weten wie hij voor zich heeft. Om kennis te maken met zijn leerlingen en hun overwegingen om wat te weten te komen over het christendom. Alleen als je weet met welke motivatie een leerling de les volgt, weet je op welke manier je hem de juiste dingen bij kunt brengen. Zo komt de inhoud van een betoog het beste over en mag de docent tevreden zijn met de goede werken die hij in naam van God verricht heeft.

Geloofsdisputen

In de tijd dat Augustinus *Over goed onderwijs* schreef, was het

christendom de kinderschoen net ontgroeid. Eerder had Constantijn de Grote een einde gemaakt aan de vervolgingen, met het Edict van Nicaea was er een geloofsdoctrine en kort voor het uitkomen van het geschrift heeft Theodosius de Grote het christendom tot staatsgodsdienst verheven. Als bisschop van Hippo (in het huidige Tunesië) mengde Augustinus zich volop in de toen actuele geloofszaken. Dichtbij huis nam hij het op tegen de volgelingen van Donatus, bisschop van Carthago in 316. De Donatisten vonden dat geestelijken die zich tijdens de vervolgingen onwaardig hadden gedragen geen sacramenten meer mochten toedienen. In hun beleving was de rol van een zuivere geestelijkheid in het geloof belangrijker dan de sacramenten. Augustinus was het hier volstrekt mee oneens. En dan was er de Britse monnik en tijdgenoot Pelagius, die de erfzonde ontkende en van mening was dat de vrije wil van de mens ook na de zondeval nog intact was. Dat zou kunnen betekenen dat een gelovige door eigen verdiensten als zalige in het Rijk Gods zou kunnen worden opgenomen. Volgens Augustinus was het gehoorzamen aan Gods opdracht juist het resultaat van Zijn genade en niet de beloning. Toen in 410 koning Alarik en zijn Visigoten Rome innamen, werd dit door veel Romeinen gezien als een straf voor het afzweren van hun goden ten gunste van het christendom. Als reactie schreef Augustinus zijn hoofdwerk *De Civitate Dei* (Over de staat Gods). Daarin ontzenuwt hij de beschuldigingen dat de christenen verantwoordelijk zijn voor de rampspoed

Aurelius Augustinus

Goed onderwijs

Christendom voor beginners

[De catechizandis rudibus]

(Ingeleid, bevestigd en vertaald door Vincent Hunink en Hans van Raaij)

PAMON

die het Romeinse Rijk treft. Immers: ook toen het christendom nog niet zo invloedrijk was, beleefde de Romeinen af en toe barre tijden. Als je de geschiedenis van het Romeinse Rijk met die van de kerk vergeleek, dan was het volgens Augustinus duidelijk dat die eerste gebaseerd was op een haast dierlijke lust van overheersing en dominantie. De kerkgeschiedenis is verlopen volgens de intentie van Christus en de heilige geschriften. Hierin zie je de tweedeling die Augustinus aanbracht in het menselijke ras (*civitates*): zij die leven volgens de menselijke maatstaven en zij die leven volgens Gods wil.

Over goed onderwijs is een geschrift dat 1600 jaar na de eerste verschijning zijn waarde heeft weten te behouden. Dat heeft ook te maken met de soepele en leesbare, maar nooit gemakzuchtige vertaling. Hierdoor is het verhaal nergens gedateerd of plechtstatig. Zodoende is het in deze seculiere maatschappij opnieuw een goede eerste kennismaking met de geschiedenis van het christendom en biedt het docenten nog steeds een belangrijk inzicht: als je de liefde voor je vak wilt delen, moet je open staan voor de motieven waarmee jouw leerlingen je lessen volgen.

Moneta Nova

MIDDELEEUWSE MUNTEN IN DRENTHE

November vorig jaar stuitten archeologen in Coevorden op een middeleeuwse muntschat. Twee specialisten aan het woord over deze bijzondere vondst.

'Coevorden heeft een bodemarcheologie waar menig gemeente jaloers op is', zo was eind november vorig jaar te lezen op de website van de gemeente Coevorden. En niet zonder reden. De graafwerkzaamheden voor een nieuwe binnenhaven in het centrum van de Drentse stad brachten al eerder interessant materiaal boven de grond: houtbuskogels, een zwaard, een dolk met houten handvat uit de veertiende eeuw en een kanonskogel om wat voorbeelden te noemen. Dat hier veel militair materiaal wordt genoemd is geen toeval. De vestingstad Coevorden is in haar roerige geschiedenis menigmaal belegerd. Het eerste grote project van vestingwerken-architect Menno van Coehoorn was niet toevallig de fortificatie van Coevorden. De 30 zilveren munten hebben echter, hoewel ze in een gedempte vestinggracht zijn gevonden, naar alle waarschijnlijkheid niet veel te maken met militaire geschiedenis. Vermoedelijk heeft de eigenaar de munten kort na 1425 verborgen of verloren, een periode, waarin het in Coevorden, in tegenstelling tot eerdere en latere tijden, relatief rustig was. Veel opgegraven munten zijn in tijden van oorlogsdreiging door de bezitters begraven. Dat lijkt hier niet het geval te zijn.

Spaargeld

'Het zou om spaargeld kunnen gaan,' vertelt Eric van der Kuijl, de stadsarcheoloog van de gemeente Coevorden die het archeologisch onderzoek in het stadscentrum leidt. 'De munten zijn namelijk allemaal van een hoge kwaliteit: van het juiste gewicht en zilveragehalte. In het reguliere betalingsverkeer waren ook munten van mindere kwaliteit in omloop, waar bijvoorbeeld de randen van afgeschaafd waren. Het gebruik van alleen goede munten kan erop duiden dat het hier een soort spaargeld betreft. De munten behoren in ieder geval tot één verzameling: bij de vondst lagen ze bijna allemaal bij elkaar. Het geld heeft waarschijnlijk in een linnen zak gezeten. Het linnen is door de zuren in het water van de vestinggracht zo aangetast dat daar niets meer van over is. Was het materiaal in een leren buidel bewaard, dan hadden we die waarschijnlijk wel teruggevonden, omdat leer de tand des tijds nu eenmaal beter doorstaat.'

Naam en toenaam van de toenmalige eigenaar van de muntschat zijn niet meer te achterhalen. Van der Kuijl vermoedt dat het om een handelsreiziger gaat, met goede contacten in de naburige Hanzesteden Deventer, Kampen of Zwolle. Een Coevordenaar was hij waarschijnlijk niet. 'Het opvallende is dat alle munten van buiten Coevorden zijn, terwijl de stad in de vijftiende eeuw wel zelf munten sloeg. Een theorie is dat hij uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig was. De munten komen namelijk onder andere uit Gent en uit Aken. Wilde een handelsreiziger van het zuiden naar het noorden, bijvoorbeeld Groningen, reizen, dan moest hij door Coevorden. De rest van de omgeving was moeras. De connectie met Aken zou ook kunnen betekenen dat de reiziger geen handelaar, maar een pelgrim was. Ook vanuit Coevorden werden in die tijd pelgrimages naar Aken ondernomen.'

▼
Peter Frikken aan het werk bij opgravingen rond het kasteel van Coevorden. Opgraving onder leiding van drs. Willem-Simon van de Graaf (Becker & van de Graaf). Foto: Jos Lippold, vrijwilliger Stichting Archeologie & Monument.

Bonte verzameling

Naast Gent en Aken, bevat de verzameling munten uit Deventer, Groningen en Arnhem, die, voor zover bekend, tussen 1380 en 1425 zijn geslagen. Op sommige is duidelijk een tekst te lezen, zoals *nova moneta* of *moneta nova*, afhankelijk van de leesrichting, wat zoveel betekent als 'nieuwe munt'. Het is een bonte collectie bestaande uit onder andere de zogenaamde halve groten, kwart groten en kromstaarten om wat namen te noemen. 'Een collectie die representatief is voor vondsten uit de veertiende en vijftiende eeuw,' zo vertelt ons Arent Pol, voormalig conservator van het Koninklijk Penningkabinet en tegenwoordig specialist middeleeuwse munten van het geldmuseum in Utrecht. 'Zowel de diversiteit in type munten als de regionale spreiding van het materiaal, zijn kenmerkend voor deze periode.'

Voor die diversiteit is een aantal verklaringen te geven. Hoewel het gebruik van munten gedurende de gehele middeleeuwen nooit helemaal verdwenen is, zien we vanaf de dertiende, veertiende eeuw met de groei van de steden het muntgebruik in de Nederlanden sterk toenemen. Steeds meer steden, maar ook heren, gingen hun eigen munten slaan. De eerste muntslag in Coevorden in 1407 past dan ook binnen die ontwikkeling. Pol: 'Het is overigens niet zo dat steden alleen hun eigen munten sloegen. Bepaalde soorten waren erg populair en het slaan van imitatiemunten van andere steden of vorsten kwam voor. Anders dan tegenwoordig lagen de intrinsieke waarde van de munt, de waarde van het materiaal waarvan de munt is gemaakt, niet ver af van de geldwaarde van het betaalmiddel. Inflatie kwam voornamelijk op twee manieren voor: dan wel nam de waarde af van het materiaal waarvan de munt gemaakt was, dan wel werd het gehalte kostbaar materiaal in de munten verlaagd, om zo meer munten te kunnen slaan.' Enige vorm van regelgeving en uniformiteit op dit gebied komt pas met de muntunie tussen Vlaanderen, Brabant, Holland en Henegouwen, die door Filips de Goede in 1433 werd ingevoerd. Van der Kuijl: 'Je zou het een verre voorloper van de euro kunnen noemen.'

Filips I, II of III?

Op de dag dat ik contact heb met Pol, heeft Eric van der Kuijl net de schat uit Coevorden overgebracht naar het geldmuseum. Van nog niet alle munten is duidelijk uit welk jaar en/of welke plaats ze afkomstig zijn. Van der Kuijl hoopt dat Pol hierover meer duidelijkheid kan verschaffen. Het determineren van plaats en jaartal van munten kan erg ingewikkeld zijn. Voorstellingen zijn soms onduidelijk en in een enkel geval is er sprake van een type munt dat nog niet bekend is. Voor het eind

van de vijftiende eeuw werd het jaar waarin een munt werd geslagen, op enkele uitzonderingen na, niet op een munt vermeld.

Pol noemt enkele manieren waarop toch achterhaald kan worden wanneer een bepaald stuk is gemunt. 'Munten worden uitgegeven door een overheid. Die instantie, bijvoorbeeld een vorst, wordt afgebeeld op de munt. Met behulp van schriftelijke bronnen is meestal wel te achterhalen wat de regeerperiode van een vorst is geweest en kan men de munt dateren. Het komt ook voor dat een munt slechts 'Filips' vermeldt, niet is bekend of het dan om Filips I, II of III gaat. Uit schriftelijke bronnen, of met behulp van vergelijkbare muntsoorten uit dezelfde periode is aan de hand van het gewicht en het gehalte de munt wel te dateren. Ook zijn de manieren waarop een vorst wordt afgebeeld karakteristiek voor een bepaalde periode. Verder weten we soms ook wanneer een bepaalde muntplaats actief is geweest en wanneer niet.'

Goed maandloon

Zowel Van der Kuijl als Pol nuanceren overigens het woord 'muntschat'. 'Het was een goed maandsalaris voor een bemiddeld persoon,' aldus Van der Kuijl. 'Een groot (munteenheid) vertegenwoordigt iets meer dan een dagloon van een geschoolde arbeider,' vertelt Pol. 'Het was geschikt voor middelgrote uitgaven, kleine aankopen deed je er niet mee.' Op de vraag in hoeverre geld überhaupt werd gebruikt voor de aanschaf van kleine dingen is niet goed een antwoord te geven. Schriftelijke

'Ook in de middeleeuwen vielen banken om'

bronnen geven daar geen uitsluitsel over. 'Het werd in ieder geval niet zo intensief gebruikt als tegenwoordig.' De oudste munt en de jongste munt schelen 45 jaar, voor ons eenentwintigste-eeuwers is dat veel, maar in deze periode was dat normaal. 'Er werd wel betaald met munten van 100 jaar oud en het kwam voor dat munten zelfs ouder waren dan dat.'

Dan nog een laatste vraag: kenden de middeleeuwen ook kredietcrises? Pol kan daar bevestigend op antwoorden. 'Giraal verkeer bestond destijds ook al, alleen op veel kleinere schaal. Ook in de late middeleeuwen zijn er gevallen bekend van omgevallen banken, al ging het dan vaak om eenmansbedrijfjes. En net als tegenwoordig zie je dat er in de zestiende en zeventiende eeuw in met name steden en stadsstaten, waarin een commerciële elite het voor het zeggen heeft, instanties ontstaan die toezicht houden op het geldverkeer. Maar dat is weer een verhaal apart.'

Stadsarcheoloog Eric van der Kuijl tijdens opgravingswerkzaamheden.
Foto's: Kees Ueben.

Ridders vóór het jaar 1000?

ANACHRONISMEN IN EN OVER DE MIDDELEEUWEN

Ridders zijn ten onrechte in het tijdvak van de vroege middeleeuwen geplaatst en horen in de periode 'steden en staten' thuis.

In de prijzenswaardige poging leerlingen enig besef van chronologie en samenhang in de vaderlandse geschiedenis bij te brengen door duidelijke tijdvakken te onderscheiden en die een eigen gezicht te geven, heeft men zich ten aanzien van de benaming van het derde tijdvak door een hardnekkig misverstand in de luren laten leggen. De vroege middeleeuwen (500-1000) worden aangeduid als het tijdvak van 'monniken en ridders', terwijl de 'echte' ridders pas ná het jaar 1000 op het toneel verschijnen.

Stille vijver

Leerlingen weten doorgaans niet zo veel meer over de middeleeuwen, maar als je ze vraagt wat een ridder is, krijg je, onder andere dankzij Tonke Dragt en haar *Brief voor de koning*, meestal vrij accurate antwoorden. Een ridder is een strijder te paard, gehuld in een harnas en geroepen om dapper te vechten tegen het kwaad. Hij is, als het goed is, trouw, eerlijk en hulpvaardig aan het zwakke geslacht, in één woord ritterlijk. Ridder word je via de ridderslag, die je kunt ontvangen na een proeftijd als schildknaap en na een ceremonie die wordt ingeleid door een nachtelijke wake in een kapel.

Als je zou doorvragen en van leerlingen zou willen weten in welke periode je die figuren kunt aantreffen, krijg je ongetwijfeld ook een duidelijk antwoord: 'In de middeleeuwen'. Dat is niet onjuist, hoogstens wat vaag, alsof de middeleeuwen een stille vijver zijn die duizend jaar onberoerd is gebleven, maar deze vaagheid is hen niet kwalijk te nemen. Tonke Dragt noemt geen jaartallen en films en boeken waarin ridders figureren zitten meestal zo boordevol anachronismen dat ze inderdaad alleen maar vagelijk in 'de middeleeuwen' gesitueerd kunnen worden.

De indeling van de middeleeuwen in twee tijdvakken (500-1000 en 1000-1500) brengt enige beweging in de vijver, maar het is dan wel van belang de verschijn-

selen in het juiste tijdvak te plaatsen, zeker als het betreffende verschijnsel gebruikt wordt om het tijdvak een naam te geven. Hoe is men ertoe gekomen de vroege middeleeuwen als 'riddertijd' aan te duiden?

Middeleeuws anachronisme

Misschien hangt het samen met het feit dat het algemene beeld van de middeleeuwse ridder nog steeds meer op fictionele literatuur is gebaseerd dan op de werkelijkheid. Vanaf de elfde eeuw kennen we de zogenaamde *chansons de geste*, die een of twee eeuwen later ook in Middel nederlandse vertalingen beschikbaar kwamen. In deze heldenverhalen treden ridders op uit de Karolingische tijd. De bekendste van hen is Roeland, de Frankische markgraaf die in 778 bij Roncevalles in een hinderlaag liep. In de negentiende eeuw hield men het *Roelandstied* voor een schriftelijke neerslag van een orale traditie die de werkelijkheid van de achtste en negende eeuw verbeeldde, maar inmiddels is wel duidelijk geworden dat het werk vooral als een bron voor de periode van ontstaan van de tekst zelf beschouwd moet worden. 'Ridder' Roeland bestaat dus pas sinds circa 1100. Ook de latere ridder-epiek speelt zich meestal af in de eigen tijd, hoewel de historische achtergrond in een ver verleden ligt. De hoofdfiguur van veel van deze teksten, de legendarische koning Arthur, beschermde de Britten tegen invallen van de Saksen en moet als historische figuur dus omstreeks 500 gezocht worden. In de teksten wordt hij echter voorgesteld als een twaalfde-eeuwse ridder, met twaalfde-eeuwse opvattingen en twaalfde-eeuwse zorgen. Daarom zijn de twee beroemde Arthur-films *Excalibur* uit 1981 en *King Arthur* uit 2004 allebei even anachronistisch. De één doet Arthur uit als laat-Romeinse generaal die de twaalfde eeuw al heeft meegemaakt, terwijl de ander zich baseert op *Le morte d'Arthur*, een vijftiende-eeuwse bewerking van de originele literatuur door Thomas Malory.

Het is overigens de vraag of een geschiedbeeld dat gebaseerd is op ridderliteratuur überhaupt wel 'historisch correct' kan zijn. In fictie wordt vaak een ideaalbeeld geschetst, waaraan de historische ridders in werkelijkheid niet hebben voldaan. Het gaat zelfs te ver om te veronderstellen dat zij de beschreven idealen hebben nagestreefd, want de verschillende teksten propageren onderling heel verschillende en vaak tegenstrijdige deugden. Het is moeilijk daaruit een algemeen beeld te reconstrueren dat op de twaalfde-eeuwse ridder van toepassing zou zijn.

In ieder geval kunnen we vaststellen dat dat ideaalbeeld

De elfde-eeuwse ridders behoorden tot de elite, maar het waren zeker niet allemaal edelen met een eigen kasteel en/of heerlijkheid. Velen dienden een kasteelheer of graaf als militair. Ze behoorden tot een lagere sociale categorie dan hun heren. Zij lieten zich ook niet allemaal leiden door een bepaalde riddertelijke gedragscode, alsof de ridderschap een soort 'orde' was waar je intrad door middel van een plechtige ceremonie na het beantwoorden van een aantal gewetensvragen.

Die voorstelling van zaken vinden we pas in de dertiende eeuw. Vóór die tijd ging de toetreding tot de

niet zonder meer van toepassing is op de 'ridders' vóór het jaar 1000, gesteld dat die er zouden zijn geweest.

Ridders ná 1000

Toen de Franse historicus Georges Duby, lang voordat hij een internationale beroemdheid zou worden, de oorkonden uit de omgeving van het klooster Cluny onderzocht, kwam hij tot de ontdekking dat het Latijnse woord *miles* (meervoud: *milites*), dat in het klassieke Latijn gewoon 'soldaat' betekende, pas vlak voor het jaar 1000 gebruikt wordt als aanduiding van een zwaarbewapende ruiter. Omstreeks diezelfde tijd verscheen ook het begrip *caballarius*, dat korte tijd later in het Frans voorkomt als *chevalier*, nog steeds de gebruikelijke term voor 'ridder', een woord dat overigens in het geschreven Nederlands als gevolg van de late verschriftelijking van deze volkstaal pas vanaf de dertiende eeuw is gedocumenteerd.

gewapende elite met weinig ceremonieel gepaard en er hoefden zeker geen proeven vooraf te worden afgelegd. Dat aspirant-ridders een ritueel bad moesten nemen en een nacht wakend in de kerk moesten doorbrengen alvorens tot ridder te kunnen worden geslagen vinden we pas vanaf circa 1200 in de bronnen en dan nog zó sporadisch, dat we ons kunnen afvragen of het een wijd verbreide praktijk is geweest. Ook in de dertiende eeuw ontvingen de meeste ridders de ridderslag waarschijnlijk aan de vooravond van een veldslag of tijdens een belegering, in situaties dus waarin er niet veel tijd geweest zal zijn om uitvoerig te baden en te bidden in een kapel.

Ridderschap bleef een wereldse aangelegenheid, hoe de kerk ook probeerde de macho-mentaliteit van de zware ruiters bij te schaven. Ridders hebben zich vanaf de elfde eeuw op grote schaal ingezet voor kerkelijke

Dankzij films als *Brief voor de koning* kunnen leerlingen redelijk accuraat antwoorden op de vraag 'wat is een ridder?'. Deze krijgslieden plaatsden zij in de middeleeuwen, wat een minder accuraat antwoord te noemen is. Maar dat kun je hen niet kwalijk nemen. Films en boeken waarin ridders figuren zitten meestal zo boordevol anachronismen dat ze inderdaad alleen maar vagelijk in 'de middeleeuwen' gesitueerd kunnen worden. Foto: Benelux Film Distributie.

doeleinden – de kruistochten – maar hun gedragingen bleven van dien aard dat *militia* (ridderschap) en *malitia* (slechtheid) door geestelijken vaak in één adem genoemd werden. Dat er desondanks in de twaalfde eeuw gesproken kan worden van een soort nieuwe 'beschaving', komt vrijwel helemaal voor rekening van de nieuwe gedragscode voor edelen die aan vorstenhoven tot ontwikkeling kwam. Ridders werden voortaan geacht zich niet alleen dapper en onverschrokken, maar ook hoofs te gedragen, vooral in gezelschap van vrouwen. Het was vooral die hoofsheid die van de zwaarbewapende ruiter een ridder maakte en zijn aantrekkingskracht gaf. De vorming van de ridderschap, door een recent handboek beschouwd als 'een van de meest fascinerende sociaal-historische verschijnselen uit de hele middeleeuwse geschiedenis', speelt zich dus voornamelijk af ná het jaar 1000, na afloop van het derde tijdvak dat naar de ridder is genoemd. Kende dat tijdperk zelf dan geen 'ridders' of iets wat daarop lijkt?

Wortels

Uiteraard kwamen de ridders van Duby niet uit de lucht vallen. De militaire elite van het jaar 1000 heeft een voorgeschiedenis die tenminste enkele eeuwen terug gaat. In de eerste plaats was er al eeuwenlang sprake van een bereden elite. Vanaf omstreeks 700 wordt de kern van het Frankische leger gevormd door een zwaarbewapende ruitertij, terwijl daarvoor het voetvolk overheerste. Die

omslag heeft niet (alleen) te maken met het gebruik van de stijgbeugel, maar met een heel pakket aan aanpassingen en vernieuwingen, zoals verbreiding van maliën, betere zwaarden en het fokken van sterkere paarden. De legers van Karel de Grote leken als gevolg van die vernieuwingen al wel enigszins op de ridderlegers van de latere middeleeuwen, al kwamen echte ruitergevechten in de Karolingische tijd nog maar zelden voor. Meestal stegen de ruiters af voordat zij met elkaar slaags raakten. Voor velen houdt de gelijkenis met de ridders van ná het jaar 1000 daarmee op. Deze vroegmiddeleeuwse strijders kenden immers nog niet het *esprit de corps* dat zo kenmerkend is voor de 'echte' ridderschap. En ook de ethische idealen van de ridderschap zouden hen vreemd zijn.

Er zijn echter historici die in hun zoektocht naar de wortels van het ridderlijke ethos vrij ver teruggaan in de tijd. Eén van hen is de Franse historicus Dominique Barthélemy. Bij edelen en vazallen met wie vorsten als Karel de Grote zich omringden, ontdekte hij idealen die later als typische ridderidealen te boek zouden staan. In het zelfbeeld van vorsten, graven en edelen was het militaire ook toen al een centraal gegeven. Een vorst diende aan het hoofd van zijn leger krijgshaftigheid en moed te tonen. Tegelijk werd hij als christelijk vorst geacht op te komen voor het zwakke, onschuldigen te wreken en hulpelozen te hulp te schieten, allemaal zaken die later in de riddercode zouden worden opgenomen.

Krijgslieden uit het leger van Karel de Grote op weg naar Spanje. Maar wie Karel de Grote een ridder noemt, vraagt om misverstanden.

Edelen lieten zich nog niet, zoals vanaf de elfde eeuw gebeurde, in volle wapenrusting te paard afbeelden, maar de tekenen van hun waardigheid hadden al wel een militair karakter. Bij volwassenwording kregen jongeren een zwaard of een *cingulum militare*, een 'strijdgordel' die symboliseerde dat zij tot de krijgersstand toetraden. Net als ruitersporen, die ook gezien kunnen worden als martiale voorwerpen, was een dergelijke gordel een kostbaar statussymbool. Lodewijk de Vrome deelde ze uit aan zijn hofedelen. Als edelen aan het eind van hun leven schoon schip wilden maken voor de eeuwigheid, legden zij hun 'strijdgordel' af.

Hoofs gedrag vertoonden deze 'ridders avant la lettre' nog niet. Gevangen genomen tegenstanders werden niet, zoals later gebruikelijk werd, gespaard en voor een losgeld vrijgelaten, maar eerder als afschrikwekkend voorbeeld verminkt, gemarteld of tot slaven gemaakt. Toch moeten we ook in dit opzicht de tegenstelling met de latere ridders niet al te sterk aanzetten. Zelfs de Germanen kenden al vormen van geweldsbeheersing, die een soort voorafschaduw vormden van de latere ridderlijke omgangsvormen. En anderzijds was de hofse zelfbeheersing bij laatmiddeleeuwse ridders in de praktijk vaak ver te zoeken. Menig ridder heeft zijn zwaard in een opwelling van woede op het hoofd van een onschuldige doen neerkomen.

Bovendien hoeven we voor de kerkelijke waardering van het krijgsbedrijf, waardoor het ridderideaal een bijna religieuze dimensie kreeg, niet te wachten tot Chrétien de Troyes, die omstreeks 1180 de queeste naar de Heilige Graal in de ridderliteratuur introduceerde. Al in de Karolingische tijd vonden krijgers steun bij kerkelijke instanties die soms zelfs bereid waren hun wapens te zegenen voor de strijd. De christelijke krijger die voor het geloof en andere goede zaken strijdt en daarom als 'beschermers van de kerk' of *miles Christi* geëerd wordt, komen we ook al in de negende eeuw tegen.

Vroege 'toernooien'

En ten slotte vinden we in de Karolingische tijd ook al prefiguraties van het ridderlijke toernooi. Die toernooien kwamen vooral na het jaar 1000 tot ontwikkeling, in samenhang met de tactiek van de massale cavalerie-charge met gevelde lansen, een tactiek die veel mensen nog steeds als typisch ridderlijk beschouwen. De vroegste voorbeelden daarvan dateren uit de elfde eeuw. Het tapijt van Bayeux, waarop de verovering van Engeland door Willem van Normandië in 1066 wordt afgebeeld, is één van de oudste getuigen. Toch is de noodzaak van training niet aan die charge gekoppeld. Wie met een leger van zwaarbewapende ruiters überhaupt manoeuvres

wilde uitvoeren in de strijd, moest daarvoor gezamenlijke trainingen organiseren.

In de Karolingische tijd vond die training deels plaats in de vorm van jachtpartijen, maar er werden ook schijngevechten gehouden, zoals in Worms in 842, waar verschillende ruitergroepen in volle vaart op elkaar inreden, pas op het laatste moment afzwikten om een daadwerkelijke botsing te voorkomen en vervol-

'Ridder' Roeland (rechts) wordt bestormd door de Saracenen.

'Menig ridder heeft zijn zwaard in een opwelling van woede op het hoofd van een onschuldige doen neerkomen.'

gens overgingen tot in scène gezette achtervolgingen. Toeschouwers genoten van de vaardigheid en discipline van de ruiters. Precies zoals enkele eeuwen later bij de ridderlijke toernooien het geval was.

Vragen om misverstanden

Als we deze vroegmiddeleeuwse wortels en voorafschaduwingen in aanmerking nemen, is het misschien wat flauw om de bedenkers van de tien tijdvakken van een anachronistisch woordgebruik te betichten. Op grond van de verwantschap en overeenkomsten tussen vroegmiddeleeuwse krijgers en latere ridders kunnen we hen gemakshalve allemaal met dezelfde term aanduiden. Sommige gerespecteerde historici doen dat ook zonder aarzeling. Toch heeft het voor de beeldvorming belangrijke nadelen. Wie Karel de Grote een ridder noemt, vraagt om misverstanden. In de eerste plaats wordt het moeilijk

het anachronisme van de middeleeuwse ridderromans te doorbreken. Twaalfde-eeuwse toestanden worden dan ten onrechte teruggeprojecteerd op de Karolingsche tijd. Ten tweede blijft dan het oude en hardnekkige misverstand over de vermeende teloorgang van de ridderschap in de late middeleeuwen intact. Als men de riddertijd in het jaar 1000 laat aflopen, kan de bloeiende ridderschap in later eeuwen immers alleen maar begrepen worden als een nostalgische schijnvertoning. In feite was de laatmiddeleeuwse ridderschap echter een verschijnsel met grote politieke en militaire relevantie. De veertiende eeuw kan zonder overdrijven een bloeitijd van de ridderschap worden genoemd, ook in politiek-militair perspectief.

Eén van de grote voordelen van de tien tijdvakken is dat leerlingen leren fenomenen uit het verleden in hun context te plaatsen. Daarom lijkt het me wel degelijk van belang een anachronistische woordkeuze te vermijden. We doen er verstandig aan de term 'ridder' te reserveren voor de elite-krijger van de eeuwen na het jaar 1000.

LITERATUUR

Barthélemy, Dominique, **La chevalerie. De la Germanie antique à la France du XIIe siècle** (Parijs 2007).

Bouchard, Constance Brittain, **Strong of body, brave & noble. Chivalry and society in medieval France** (New York 1998).

Crouch, David, **The birth of nobility. Constructing aristocracy in England and France 900-1300** (Harlow 2005).

Halsall, Guy, **Warface and society in the barbarian West 450-900** (Londen en New York 2003).

Keen, Maurice, **Chivalry** (New Haven 1984).

Leyser, Karl, 'Early medieval canon law and the beginning of knighthood', in: idem, **Communications and power in medieval Europe** (Londen en Rio Grande 1994) 51-72 (oorspr. 1984).

Nelson, Janet L., 'Ninth-Century Knighthood: the evidence of Nithard', in: Christopher Harper-Bill, **Studies in medieval history presented to R. Allen Brown** (Woodbridge 1989) 255-266.

advertentie

Kent u de verhalen van de
Tachtigjarige Oorlog nog?
Doe de Quiz op
www.stamboeck.nl

en maak kennis met de rijk
geïllustreerde poster over de vele
personen en gebeurtenissen uit de
Tachtigjarige Oorlog.

een uitgave van **Stamboeck**

Drie geloven op één kussen

INTERRELIGIEUZE DIALOOG IN DE MIDDELEEUWEN

De wereld van de middeleeuwen was vóór alles een christelijke wereld, of, nauwkeuriger gezegd, is dat in de loop van zijn duizendjarige geschiedenis in toenemende mate geworden. Met het sterker worden van de greep van de Roomse Kerk op het leven van iedereen groeide de intolerantie ten opzichte van alles wat afweek van de Roomse orthodoxie.

Vanaf de elfde-twaalfde eeuw begint de middeleeuwse samenleving dan ook duidelijk fundamentalistische trekjes te vertonen. Toch ontbrak het ook in die situatie niet aan reflectie op andere religies. Door de acceptatie van de hele bijbel als goddelijke openbaring erkende het christendom immers een loot te zijn van de joodse religie, terwijl zeker onder theologen het besef bestond dat er via de bijbel ook verwantschap bestond met de islam. Dit ongemakkelijke besef van verwantschap leidde tot de overtuiging dat men joden en moslims niet alleen vijandig en eventueel ook met grof geweld tegemoet moest treden maar daarnaast ook intellectueel moest zien te overtuigen van hun ongelijk.

Joodse en islamitische gemeenschappen in christelijk Europa

Een van de middelen die hiervoor werden ingezet was de interreligieuze dialoog, een openlijk debat tussen geleerde vertegenwoordigers van de drie monotheïstische religies. Deze had overigens haast per definitie een kunstmatig, fictioneel karakter, want veel gelegenheid om met elkaar in contact te treden was er niet. Er werden hier en daar kleine joodse gemeenschappen geduld, die zich in de loop van de vroege middeleeuwen geleidelijk hebben uitgebreid van het Middellandse Zeegebied naar het noorden, in dan het bijzonder naar de vroeg gecommercialiseerde stroomgebieden van Seine en Maas/Moezel/Rijn. De getoleerde aanwezigheid van moslims in christelijk Europa

was helemaal uitzonderlijk en hoofdzakelijk beperkt tot gebieden die op de moslims waren 'heroverd', zoals het Iberisch schiereiland en Sicilië. In het koninkrijk Hongarije was de vestiging van moslimgemeenschappen vanaf de dertiende eeuw het gevolg van de immigratie van grote aantallen Cumanen of Kipchaq Turken uit de westelijke steppen, die op de vlucht waren gedreven door de Mongolen en die vervolgens door de koningen van Hongarije werden ingezet bij de grensverdediging. In al deze gebieden was de bekeeringsdruk groot.

Religieuze debatten: werkelijkheid of fictie?

Deze situatie schiep weinig openingen voor een openhartige en vrije interreligieuze dialoog en dat maant ons tot wantrouwen ten aanzien van het tekstmateriaal dat is overgeleverd. Om te beginnen moet in dat materiaal een tweedeling worden aangebracht tussen verslagen van werkelijk gevoerde debatten en fictieve dialogen. Van openbare theologische discussies tussen christenen en joden zijn verschillende gevallen gedocumenteerd. In 1263 debatteerde de befaamde rabbijn Moshe ben Nachman in Barcelona vier dagen lang met een tot het christendom bekeerde geloofsgeenoot uit Montpellier. De rabbi 'won' maar toen dat de paus ter ore kwam, liet hij Moshe prompt uit Aragon verbannen. Ook het langdurigste dispuut dat we kennen vond plaats in Spanje, namelijk in Tortosa aan de monding van de Ebro. Het duurde anderhalf jaar, van

Peter Hoppenbrouwers (1954) is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

1413 tot 1414; er waren maar liefst 22 rabbijnen bij betrokken en nu bemoeide de paus zich in persoon met het verloop. Van blijmoedige, open debatten was nooit sprake en dat was ook niet de bedoeling. De bedoeling was om in het openbaar, voor ieder die het wilde horen, te demonstreren dat het christelijke geloof uit iedere 'test' als superieur naar voren kwam. Geloofsdiscussies met joden waren uitsluitend bedoeld om uit de mond van de laatsten te vernemen dat ze *in the end* ongelijk hadden en zich maar beter konden bekeren.

Nog zeldzamer zijn berichten over christenen die buiten de christelijke wereld, in het hol van de leeuw als het ware, openlijk de polemieken aanknoopten met andersgelovenden. Willem van Rubroek, een franciscaan die tussen 1253 en 1255 een reis maakte naar het hof van Möngke, de grote khan der Mongolen in Karakorum, ten zuiden van het Bajkalmeer, raakte verzeild in

te volgen tactiek; dan waren er allerlei schier onoverkomelijke vertaalproblemen (leg de finesses van de triniteitsleer maar eens in het Mongools uit!), en ten slotte waren de Mongolen zelf irritant tolerant. De ene keer leek het erop alsof het hun niet uitmaakte wat iemand geloofde, de andere keer spraken ze zich uit voor religieuze pluriformiteit. Met zo'n houding valt er voor een missionaris van het 'ene ware geloof' moeilijk eer te behalen.

Het genre van de interreligieuze dialoog: Llull, Cusanus en Abelard

Dat gold al helemaal voor de levensgevaarlijke missiereizen die Willems Catalaanse ordegenoot Ramón Llull, spreek uit: Ljoel, (1232-1316) in de jaren kort na 1300 naar de Maghreb voerde. Tijdens een van die reizen ging Ramón, die zeer goed Arabisch sprak, met de kadi of moefti van Bougie in debat over dogmatiek; vervolgens werd hij gevangen gezet maar ook tijdens

'Vanaf de elfde-twaalfde eeuw begint de middeleeuwse samenleving dan ook duidelijk fundamentalistische trekjes te vertonen.'

een heuse multireligieuze conferentie die de khan liet organiseren om beter zicht te krijgen op de verschillende religieuze groeperingen die in Karakorum actief waren. Tot droefenis van Willem liep alles anders dan hij dacht. Hij kon het met de representanten van andere christelijke sektes die daar aanwezig bleken te zijn (Nestorianen, Armeniërs) niet eens worden over

die gevangenschap zou hij met islamitische schriftgeleerden in discussie zijn gebleven. Na terugkomst in Catalunya verwerkte hij deze ervaringen in een (dus) half-fictieve dialoog, het *Liber disputationis Raimundi cristiani et Homeri saraceni* ('Dispuut tussen de christen Raimund en de saraceen Omar'). Voor een groot deel draait het dispuut om een aantal kerneigenschappen van God waarover moslims en christenen hooguit op details met elkaar van mening verschilden (noodzakelijkheid, éénheid, uniciteit, oneindigheid, eeuwigheid, volmaaktheid, rechtvaardigheid). Ook de punten waarop het echt botst zijn klassiek: terwijl Raimund de goddelijke triniteit en de menswording van Christus moet verdedigen - en dat uiteraard met verve doet - krijgt Omar de dubieuze moraal (veelwijverij!) van moslims en de visie op Christus als een profeet van mindere allure dan Mohammed voor de voeten geworpen. De lezer mag zelf zijn conclusies trekken maar die liggen nogal voor de hand.

In dit opzicht verraadt Llulls *Liber disputationis* een zekere teleurstelling. Llull, die afkomstig was van Majorca, dat vele eeuwen islamitisch was geweest, was geobsedeerd door het verlangen om moslims te bekeren. Daartoe ontplooidde hij energiek allerlei initiatieven: hij probeerde universiteiten te bewegen om serieus werk te maken van de studie van de Koran en het Arabisch (en had daarmee succes op het Concilie

Ramón Llull

van Vienne in 1311); hij ontwikkelde een originele didactische methode om met moslims in discussie te gaan over het geloof (de *Ars Magna*); en hij nam zelf het voortouw bij de inrichting van een heus missie-studiecentrum te Miramar op Majorca. In de loop der jaren raakte Llull echter ontgoocheld door het gebrek aan concreet succes in de moslimwereld en zijn verdraagzaamheid jegens moslims nam met de jaren duidelijk af: missioneringswerk, zo riep hij steeds luider, moest ook worden ondersteund door kruistochten. Dat de oude Llull niet meer de jonge was, blijkt eveneens uit een vergelijking tussen het *Liber disputationis* en een - gefantaseerde - interreligieuze dialoog van veel vroegere datum (ca.1275), het *Llibre del gentil e los tres savis* ('Boek van de heiden en de drie wijzen'). Llull laat hierin een jood, een christen en een moslim discussiëren met een vierde 'wijze man', in dit geval een 'heiden', dat wil zeggen iemand die zich niet heeft gecommitteerd aan een van de drie geopenbaarde religies. Behalve de rustige en neutrale toon waarop men standpunten uitwisselt, is vooral het slot opvallend: de heiden wil zich tot de 'beste' van de drie geopenbaarde religies bekeren, maar Llull laat in het midden, welke dat zou zijn. De gesprekspartners hebben namelijk besloten om daarover niet te besluiten maar er dagelijks met elkaar over in gesprek te blijven totdat de Rede uiteindelijk zou zegevieren. Tot dat moment beloven ze elkaars keuze te respecteren. Dit

dialoog: *De pace fidei* ('Over de vrede van het geloof') van Nikolaus von Kues (Nicolaus Cusanus), een prominente theoloog uit de periode van de pre-reformatie. *De pace fidei* werd geschreven naar aanleiding van de val van Constantinopel in 1453 in de vorm van een debat tussen zeventien wijze mannen van verschillende nationaliteit en religieuze achtergrond, en een aantal woordvoerders van de Hemel - onder wie Petrus en Paulus. Ze stellen met elkaar vast dat verschillen

'Geloofsdiscussies met joden waren uitsluitend bedoeld om uit de mond van de laatsten te vernemen dat ze in the end ongelijk hadden en zich maar beter konden bekeren.'

is toch wel zo'n beetje de diepste buiging die we een christelijke geleerde in de middeleeuwen tegenover een ander geloof zien maken - en ook dan zijn we nog ver af van principiële tolerantie want wat Llull ten slotte bepleit, is religieuze eenheid - geen verscheidenheid, laat staan religieuze indifferentie, laat staan atheïsme. Twijfel is dus voor Llull géén wetenschappelijke grondhouding maar een filosofisch hulpmiddel om zo ver als mogelijk is tot de 'objectieve' - christelijke! - waarheid te kunnen doordringen. In dat opzicht heeft het *Llibre del gentil* wel iets van een handleiding voor een christelijke missionaris, die liever dan dreigende taal uit te slaan, begrip en geduld toont voor de (verkeerde!) religiositeit van de ander.

Het *Llibre del gentil* is mogelijk een inspiratiebron geweest voor een andere beroemde interreligieuze

tussen godsdiensten en tussen religieuze praktijken binnen godsdiensten voortvloeiend uit geografische, culturele en sociale verscheidenheid. Men zou daarom religieuze verschillen tot op zekere hoogte moeten accepteren (lees: tolereren), maar onwetendheid, misverstand en bangigheid verhinderen dat vaak. Dus is het zaak om onbevangen, geleid door het individuele liberum arbitrium, open te staan voor multiculturaliteit. Alleen op het metaniveau dient er overeenstemming te zijn: dat wat onmisbaar is voor de redding van de ziel moet door iedereen worden aanvaard, en Cusanus laat er geen twijfel over bestaan dat dat alleen de dogmatische kern van het christendom kan zijn.

In de andere tijdsrichting wordt Lulls *Llibre* ook vaak vergeleken met de *Dialogus inter philosophum*,

iudaicum et christianum van Peter Abelard (1079-1142), één van de grootste filosofen uit de middeleeuwen. De *Dialogus*, een laat werk van Abelard (ca. 1135-1140), bestaat feitelijk uit twee dialogen tussen een 'filosoof' en respectievelijk een jood en een christen – jood en christen zijn hier dus géén directe gesprekspartners. Beide dialogen draaien om de relatie tussen ethica/moraalfilosofie en theologie, in concreto om de vraag wat het hoogste goed of geluk is, en hoe men dat kan bereiken. Als de jood de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan 'de wet van Mozes' vooropstelt, maakt 'de filosoof' het typische Abelard-punt dat het uiteindelijk van de intentie van

superioriteit van God = de christelijke god. Hoe vrijzinnig de interreligieuze dialoog in de middeleeuwen soms ook lijkt, de orthodoxe uitkomst stond eigenlijk altijd bij voorbaat vast.

Epiloog

In 1987 verscheen een spraakmakend boek van de Britse historicus Robert I. Moore: *The formation of a persecuting society: power and deviance 950-1250*. Moore wilde verklaren hoe het kwam dat allerlei minderheden en marginale groepen in de samenleving ongeveer in dezelfde tijd voor het eerst aan stelselmatische vervolging onderworpen werden. Hij beargumen-

'Langs die weg kon 'de staat' zichzelf als het ware verder versterken door middel van een heksenjacht op de zogenaamde vijanden van de samenleving.'

de handelende persoon en niet van de norm afhangt of iets 'goed' of 'slecht' is. Maar als de filosoof in de tweede dialoog verdedigt dat het hoogste geluk via de deugd al tijdens het aardse bestaan kan worden bereikt, werpt de christen tegen dat 'geluk' altijd groter is in het hiernamaals omdat het leven daar ontdaan is van fysieke beperkingen. Andermaal is de openheid van de gedachtewisseling grotendeels schijn: Abelard wil gewoon 'bewijzen' dat de christelijke ethiek superieur is aan de joodse en hij zet een 'filosoof' in als gespreksleider om de discussie rationeel te houden, dat wil zeggen, te voeren met de kracht van de rede.

Is Abelards *Dialogus* zo echt nog geen door filosofische scepsis aangestuurd pleidooi voor religieuze verdraagzaamheid, daarvan vindt men wél sporen terug in één van Abelards minder bekende werken, een moralistisch gedicht dat hij schreef voor zijn zoon Astralaab. Het bevat onder andere de regels:

*'Er zijn zoveel godsdiensten in de wereld
dat nauwelijks helder is wat het juiste levenspad is.
Omdat de wereld zoveel tegenstrijdige leerstellingen herbergt
laat iedereen zich in de keuze daar zijn eigen achtergrond leiden.
Uiteindelijk durft niemand in deze zaken alleen op de Rede te vertrouwen
als hij op de een of andere manier in vrede met zichzelf wil leven.
Maar de mens kan alleen zandigen door God te verachten.'*

Drie eeuwen vóór Cusanus vraagt Abelard al om begrip voor religieuze verscheidenheid, maar evenmin als Cusanus kan hij ontsnappen aan het vaste geloof in de

teerde dat de middeleeuwse christenheid in de eeuwen tussen 1000 en 1250 is veranderd in een *persecuting society*. Moore zag verschillende oorzaken. De snelle demografische groei en dynamische economische ontwikkeling in deze periode leidden tot sociale instabiliteit en onzekerheid. Daaruit groeide de behoefte aan een preciezere afbakening van sociale groepen en tot beter geëxpliciteerde ideeën over sociale harmonie en sociale buitensluiting. Kennelijk bestond er een brede irrationele angst dat bepaalde groepen de samenleving bedreigden en 'bevuilden' en dus beter 'verwijderd' konden worden. Tot dergelijke 'zondebokken' behoorden joden, ketters, homoseksuelen, lepralijders, prostituees en andere maatschappelijk marginalen. Tegelijkertijd maakten de centralisatie en institutionalisering (betere ambtelijke organisatie) van zowel 'staten' (in deze tijd hoofdzakelijk koninkrijken en daarmee vergelijkbare vorstendommen) als de 'Kerk' het mogelijk om die collectieve roep tot 'uitsluiting' te effectueren, eerst door ze te demoniseren en vervolgens door ze te beschuldigen van samenzwering tegen de vorst of het algemeen belang, waardoor de inzet van zware geweldsmiddelen gerechtvaardigd werd. Langs die weg kon 'de staat' zichzelf als het ware verder versterken door middel van een heksenjacht op de 'vijanden van de samenleving'. Een centrale rol in dit sinistere proces was weggelegd voor een nieuwe klasse van staatsdienaren, die vooral werd gerekruteerd uit de niet-ervende (maar meestal wel geschoolde) jongere telgen uit aristocratische families. Deze mensen waren in belangrijke mate verantwoordelijk voor de constructie van een vervolgingssidoom en een vervolgingsmachine.

Het moge duidelijk zijn dat het genre van de inter-religieuze dialoog precies ontstaan is in de periode waarin middeleeuws Europa volgens Moore ontspoorde tot een persecuting society en de vraag is dan, of onze dialogen daarvan eerder een bevestiging zijn of toch een ontkenning, zoals critici van Moore graag naar voren brengen. Maar waarom zou ook hier de gulden middenweg geen uitkomst bieden? Kunnen de vreemde geleerde discussies over de 'beste' religie niet als bewijs dienen van het feit dat religieuze verdraagzaamheid iets was waarmee middeleeuwse intellectuelen

worstelden? Dat uiteindelijk het eigen – christelijke – gelijk steeds vooropstond neemt niet weg dat men, voorzichtig, bereid was om zich in het standpunt van de ander te verdiepen. Hoe inferieur dat standpunt a priori ook was, er kon twijfel uit ontkiemen. En alleen door twijfel kunnen we tot onderzoek van de waarheid komen, zo heeft Abelard ooit geponeerd. Waaraan zijn leerling Johannes van Salisbury nog toevoegde dat in dat onderzoek de vrije meningsuiting voorop dient te staan. En zo bleef in een persecuting society de deur naar religieuze verdraagzaamheid op een kier staan.

LITERATUUR

- John H. Arnold, **Belief and unbelief in medieval Europe** (London/New York 2005).
- Nora Berend, **At the gate of Christendom: jews, muslims and 'pagans' in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300** (Cambridge 2001).
- Ermenegildo Bidese, Alexander Fidora & Paul Renner [Hrsg.], **Ramon Llull und Nikolaus von Kues: eine Begegnung im Zeichen der Toleranz** (Turnhout 2005).
- Albrecht Classen, 'Toleranz im späten 13. Jahrhundert, mit besonderer Berücksichtigung von Jans von Wien und Ramon Llull', **Mediaevistik. Internationale Zeitschrift für Interdisziplinäre Mittelalterforschung** 17 (2004), 25-55.
- Peter Dinzelbacher, 'Étude sur l'incroyance à l'époque de la foi', **Revue des Sciences Religieuses** 73 (1999), 42-79.
- Peter Dinzelbacher, 'Kritische Bemerkungen zur Geschichte der religiösen Toleranz und zur Tradition der Lessing'schen Ringparabel', **Numen: International Review of the History of Religion** 55 (2008), 1-26.
- John Christian Laursen & Cary J. Nederman [eds], **Beyond the persecuting society: religious toleration before the Enlightenment** (Philadelphia 1998).
- Matthias Lutz-Bachmann & Alexander Fidora [Hrsg.], **Juden, Christen und Muslime: Religionsdialoge im Mittelalter** (Darmstadt 2004).
- R.I. Moore, **The formation of a persecuting society. Authority and deviance in Western Europe 950-1250** (Oxford etc. 2007).
- Cary J. Nederman & John Christian Laursen [eds], **Difference and dissent: theories of toleration in medieval and early modern Europe** (Lanham etc. 1996).
- Cary J. Nederman, **European discourses of toleration, c. 1000-c. 1550** (University Park PA 2000).
- David Nirenberg, **Communities of violence: persecution of minorities in the Middle Ages** (Princeton 1996).
- Alexander Patschovsky & Harald Zimmermann [Hrsg.], **Toleranz im Mittelalter** (Sigmaringen 1998).
- Norbert Rehrmann & Andreas Koechert [Hrsg.], **Spanien und die Sepharden. Geschichte Kultur, Literatur** (Tübingen 1999).
- Kenneth R. Stow, **Alienated minority: the Jews of medieval Latin Europe** (Cambridge MA/London 1992).

Geleerde pausen

Door de bank genomen zijn kerkvorsten geen geleerden. Van de lange rij opvolgers van Petrus passen de meesten in de categorie politicus, niet zelden van een uitzonderlijk geraffineerd kaliber. Daarmee is niet gezegd dat pausen doorgaans niet zouden hebben 'doorgeleerd'.

Sinds zijn intrede in de Hellenistische wereld heeft het christendom onderwijs in taal en cultuur hoog in het vaandel gehad, en reeds vanaf het prille begin hebben christelijke bisschoppen uitgeblonken in retorisch vermogen. En ook al is, in de loop van de middeleeuwen, de geletterdheid van de plattelands clerus tot beschamende diepten gezonken, dan nog kon de hoge cultuur bogen op een continue presentie en kwaliteit. Dat het er in de middeleeuwen wat dat betreft primitief aan toe zou zijn gegaan, berust op achterwaartse projecties van de Renaissance. De terugkeer naar de bronnen - en normativiteit - van de antieke cultuur en de daarmee gepaard gaande desavouering van de middeleeuwen als duistere periode, was een kunstmatige fictie die overigens, in zijn taaie doorwerking in de westerse cultuur, zijn uitwerking niet heeft gemist. Pausen waren dus per definitie geschoold en soms geleerd, geleerd genoeg in ieder geval om het 'leerambt' uit te oefenen. Dat maakt hen echter niet automatisch tot echte geleerden, denkers en bedenkers van oude en nieuwe dingen. Dat slag denkers is in de geschiedenis van het pausdom spaarzaam vertegenwoordigd, niet zonder reden zoals we zullen zien.

Herder en magister

Hoe zit het dan eigenlijk met het befaamde leergezag van Rome en de paus? *Roma locuta, causa finita*. De claim dat de paus niet alleen herder maar ook leraar, magister is en als zodanig het laatste woord heeft in leerstellige, ethische en politieke zaken. Hier is het op zijn plaats te beseffen dat het centralisme van Rome, anders dan de aanspraak op een tijdloze traditie waarop dit centralisme is gebaseerd, een *historisch* feit is. Natuurlijk heeft Rome altijd een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de christelijke kerk. Maar, anders dan de traditie suggereert, is die rol

vrijwel altijd controversieel geweest. Tot de val van het Romeinse rijk speelden de patriarchaten van Alexandrië, Antiochië, Jeruzalem en Constantinopel een minstens even belangrijke rol, terwijl in de middeleeuwen zelf de rol van de paus vrijwel continu omstreken is geweest. Dat, in termen van Rooms gezag, alles altijd koek en ei zou zijn geweest berust op fictie. Pausen hebben hun positie moeten bevechten, altijd en overal, hetzij tegen de vorsten hetzij tegen krachten vanuit de kerk zelf.

'Pausen hebben hun positie moeten bevechten, altijd en overal, hetzij tegen de vorsten hetzij tegen krachten vanuit de kerk zelf'

Het echte centralisme zoals wij dat (menen te) kennen is een product van de moderniteit. Tijdens twee grote na-middeleeuwse concilies, Trente (1545-1563) en Vaticanum I (1869-1870), zijn de contouren ontworpen van de Rooms Katholieke kerk met de centralistische gezagsstructuur zoals die tot op de dag van vandaag functioneert. Dat juist die gezagsstructuur een gecompliceerde zaak is wordt vaak verhuld door het monolithisch karakter van pauselijke uitspraken en beschikkingen. Daarentegen vangen we een glimp van die complexiteit op als er iets mis gaat. En dat laatste gebeurt dan weer vooral als de pauselijke zetel, zoals op het ogenblik het geval is, niet door een 'diplomaat' bezet wordt. Een geleerde, die boeken heeft geschreven over Augustinus en middeleeuwse theologie, dat is de huidige paus Benedictus XVI in de eerste plaats. Zijn pessimistische en op confrontatie gerichte kijk op de wereld ontleent hij aan diezelfde Augustinus waarbij de middeleeuwen hem in zekere zin al te modern, te optimistisch zijn. Hoe anders ogen zijn voorgangers! Ofschoon controversieel

Burcht Pranger is hoogleraar in de geschiedenis van het christendom aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Paus Benedictus XVI schreef boeken over Augustinus en middeleeuwse theologie. Maar zijn geleerdheid zit hem in de weg. Het ontbreekt hem aan politiek besef en gevoel voor diplomatie.

vanwege zijn politieke optreden tijdens het nazi-regime, Pius XII was een diplomaat pur sang, wellicht tot in het karikaturale; Johannes XXIII op het eerste gezicht misschien iets minder hoewel zowel zijn carrière (visitator in Bulgarije, Turkije en Griekenland) als zijn optreden (Vaticanum II) anders doen vermoeden; Paulus VI idem dito, gepokt en gemazeld in de Vaticaanse diplomatie en over de politieke ambities van Johannes Paulus II bestaat geen twijfel. Het voorbeeld van Benedictus XVI maakt duidelijk hoe het iemand die weliswaar jarenlang vanuit het Vaticaan over de orthodoxie van de Katholieke Kerk heeft gewaakt, toch kan ontbreken aan politiek besef. Zijn geleerdheid zit hem in de weg (Bijvoorbeeld de rel over de islam naar aanleiding van het citeren van een middeleeuws-griekse, 'wetenschappelijke' bron waarvan de paus de taal en code begreep maar zijn gehoor en de pers in het geheel niet). Schrijnender nog is het recente optreden van Benedictus waarbij hij, in zijn 'theoretische' wens het ideaal van een Latijnse christenheid uniform en alomvattend te herstellen, geëxcommuniceerde bisschoppen in de moederschoot van de kerk liet terugkeren, zonder te letten op de onacceptabele uitspraken van een van hen over de Holocaust.

Theorie van de twee zwaarden

Ons beeld van de middeleeuwse kerk en samenleving als homogeen christelijk en centralistisch gestuurd vanuit Rome is, zoals gezegd, sterk bepaald door een simplistische opvatting van centralisme zoals ik die zojuist geschetst heb. Zoals zoveel in onze opvattingen over de middeleeuwen blijkt wat wij voor authentiek middeleeuws houden vaak rechtsreeks afkomstig uit de

negentiende eeuw. Voor wie de taal en code niet kent ligt het ook zo voor de hand de middeleeuwen op hun woord te geloven. Zo is de taal van het pausdom altijd al absolutistisch geweest, zowel in de autoriteitsclaim over de gelovigen als over de politiek. En natuurlijk kan het niet ontkend worden dat de pausen in de middeleeuwen zeer machtig waren en de vorsten dwongen met die macht rekening te houden. Dat wil echter niet zeggen dat de taal waarin machtsaanspraken gewikkeld zijn samenvalt met het succes ervan. Kijken we naar de drie 'machtigste' en meest politieke pausen van de middeleeuwen: Gregorius VII (1073-1085), Innocentius III (1198-1216) en Bonifatius VIII (1294-1303). Zij allen hebben kracht bijgezet aan de theorie van de twee zwaarden, het geestelijk en het wereldlijk zwaard, waarbij de wereldlijke macht van de vorsten ondergeschikt was aan de geestelijke macht van de paus. Die geestelijke macht vertaalde zich op zijn beurt weer in wat wij macht 'tout court' zouden noemen waaraan maar weinig geestelijks te ontwaren viel. Deze theorie van de twee zwaarden werd verder geschraagd door de befaamde *Donatio Constantini*, een - naar later bleek, fictieve - schenkingsoorkonde waarin Constantijn de Grote de toenmalige paus, Silvester I niet alleen erkend heeft als hoofd van de Kerk maar hem ook het wereldlijk gezag heeft afgestaan over het westelijk deel van het Romeinse Rijk. Het succes van Gregorius VII tijdens de investituurstrijd, gesymboliseerd in de gang van Hendrik IV naar Canossa (1077), kan niet verhullen hoe fragiel en omstreden deze pauselijke aanspraken zouden blijven. Mag Gregorius VII zich nog op het wapenfeit van Canossa kunnen beroepen, de taal van Bonifatius

▽
Paus Gregorius I dicteert gregoriaanse gezangen, ca 1000. Gregorius de Grote was zowel een geleerde als een succesrijk diplomaat.

VIII neigt al veel meer naar holle retoriek, niet meer in overeenstemming met de ontwikkelingen in het veld zoals de opkomst van de nationale staten.

Politieke macht en spiritualiteit

De wisselwerking tussen 'geestelijk' en 'wereldlijk' is vanuit modern perspectief maar moeilijk voor te stellen. Wat wij kennen is het vaak weinig subtiele optreden van een kerk die, met name in zaken van ethiek en moraal (abortus, euthanasie) haar wil

aan de politiek tracht op te leggen. Hoewel de westerse middeleeuwen onder de aegis van de Rooms Katholieke Kerk leefden, zorgde juist die universaliteit voor een veel gevarieerder en dynamischer beeld in zaken van religie

'Franciscus is de bedenker van de kerststal met de theatrale en aardse verbeelding van eenvoud en nederigheid'

en moraal. Als voorbeeld noem ik de opkomst van de Franciscaanse orde onder het papaat van Innocentius III (1198-1216). Innocentius wordt als een van de grote middeleeuwse pausen beschouwd verantwoordelijk voor de opkomst van de 'pauselijke monarchie'. Zo heeft hij in 1215 het befaamde derde Lateraans concilie georganiseerd waar tal van beslissingen genomen zijn met een verstrekkende uitwerking in de eeuwen die volgden, van het sacrament van het huwelijk tot de instelling van de Inquisitie. Ook deze 'dienaar van de dienaren Gods' blonk niet uit door politieke ingetogenheid, hoewel hij een later veel gelezen traktaat over de wereldverachting (*contemptus mundi*) op zijn naam heeft staan. Dat laatste is minder vreemd dan het lijkt. Politieke macht sloot niet per definitie gevoeligheid voor het spirituele uit. Een ander besluit van het Lateraans concilie zet deze stelling kracht bij: de goedkeuring van de Franciscaanse orde. Ook hier moeten we ons van anachronismen ontdoen alvorens de reikwijdte van het een en ander te beseffen. Het katholieke christendom met zijn aandacht voor persoonlijke en emotioneel geladen vroomheid zoals deze bijvoorbeeld tot uiting komt in de Christusdevotie (de

lijdende Christus, de affectief betrokken toeschouwer) is van vrij recente datum. In ieder geval heeft het christendom het 1200 jaar zonder dit soort devotie gedaan—waarbij, wat Christus betreft, veel meer de nadruk gelegd werd op diens triomfantelijke overwinning van de dood dan op diens lijden. De opkomst van een meer gevoelsgeladen devotie heeft zich betrekkelijk snel voltrokken. Bernard van Clairvaux (1090-1153) is er mee begonnen en Franciscus van Assisi (1181-1226) heeft het een en ander verder ontwikkeld. Franciscus was het prototype van de anti-intellectueel en vanuit het perspectief van gevoelsvroomheid is hij de confrontatie met de kerkleiding aangegaan. Franciscus is de bedenker van de kerststal met de theatrale en aardse verbeelding van eenvoud en nederigheid. Van Franciscus stamt de aandacht voor de lijdende Christus aan het kruis. Van hem stamt evenzeer de gedachte van de navolging van Christus (later zo beeldend uitgewerkt door Thomas à Kempis) een navolging die niet zozeer bestond uit een morele inspiratie als wel uit een letterlijke identificatie van de gelovige met Christus zoals uitiem tot uiting kwam in de befaamde stigmatisatie, het visioen van Franciscus waarin zijn handen en voeten fysiek en tot bloedens toe werden doorboord. Dit alles was zowel de schoolmeesters in de theologie, de abten van de kloosters die grote delen van Europa regeerden, als de paus in Rome vreemd. Toch is het Franciscus, die zijn beweging begonnen was buiten de kerkelijke autoriteiten om, gelukt om toegang te krijgen tot de paus om deze vervolgens te overreden deze nieuwe orde goed te keuren. Het ging hier om dezelfde paus, Innocentius III, die de Inquisitie heeft ingesteld en de aanzet heeft gegeven tot een meedogenloze vervolging van 'ketterse' bewegingen zoals de Katharen. Hebben we hier te maken met een Realpolitiker of met iemand die oprecht voor nieuwe ideeën openstond? De vraag is, historisch gezien, niet adequaat genoeg en kan daarom niet accuraat worden beantwoord. Het staat als een paal boven water dat Innocentius III een gewiekst politicus was. Daarmee is het 'spirituele' element echter allerminst uitgebannen. Wel kan het feit dat Innocentius niet tot het gilde van geleerde theologen behoorde (een groep die in die periode een snelle opkomst doormaakte, met name in Parijs), hebben bijgedragen aan zijn openheid voor een nieuwe beweging als die van Franciscus. Niet dat die geleerden conservatief waren. Zij konden echter pas floreren op grond van een politieke infrastructuur waarvoor Franciscus in zijn onschuld en Innocentius met zijn politieke besluitvorming de basis hadden gelegd. Deze twee hadden de ruimte geschapen voor bewegingen en een beweeglijkheid die verder gingen dan de statische structuur van maatschappij en kerk tot dan toe had toegelaten.

Gregorius de Grote

Ik sluit af met een paus die zowel een succesrijk geleerde als een succesrijk diplomaat was: Gregorius de Grote (590-604). Gregorius wordt vaak gezien als de eerste middeleeuwse paus. Tegelijk was hij de laatste vertegenwoordiger van het antiek-christelijke Rome. Afkomstig uit een oude Romeinse senatorenfamilie begon hij zijn carrière als prefect van Rome. Door zijn afkomst zat het besturen hem in het bloed. Dat kwam hem van pas kwam toen hij besloot, na het besturen van de stad, het wereldlijke leven in te ruilen voor het geestelijke. Want, anders dan men wellicht zou denken, bracht de nieuwe levensstaat van monastieke teruggetrokkenheid weinig rust met zich mee. Weliswaar bouwde Gregorius zijn vooroudertlijk paleis in Rome

'De invloed van Gregorius op de middeleeuwen was enorm'

op de mons Caelius tegenover de Palatijn om tot een klooster, maar al spoedig werd, nu vanuit kerkelijke hoek, een beroep gedaan op zijn bestuurlijke kwaliteiten. Zo werd hij pauselijk legaat in Constantinopel en vervolgens paus. Daarmee was hij, wat het besturen betreft, terug bij af omdat, in afwezigheid van een politiek alternatief, het al spoedig de paus was die Rome bestuurd en beschermde tegenover de oprukkende Longobarden. Dat Gregorius al deze activiteiten tegen zijn zin ondernam, spreekt voor zich, maar heeft tegelijk invulling gegeven aan een literair cliché dat ouder was dan het christendom: het beschouwelijke en intellectuele type dat tegen zijn zin zich in het actieve leven beweegt maar tegelijk aan deze tegenzin kracht ontleent zowel om in de politiek overeind te blijven als om de bezinning te verdiepen. Gregorius heeft op beide gebieden zijn sporen verdiend. Als paus en bestuurder was hij succesrijk zowel in Rome zelf als in het behartigen van de belangen van de Kerk in de wereld. Zo heeft hij het initiatief genomen tot de kerstening van Engeland, een beslissing met verreikende gevolgen, niet in de laatste plaats omdat de eerste culturele opleving na de val van het Romeinse rijk met name vanuit Engeland geïnitieerd zou worden. Daarnaast is zijn blijvende belangstelling voor het monastieke leven van groot belang. Als biograaf van de grondlegger van het westerse monnikendom, Benedictus van Nursia, heeft hij een enorme impuls gegeven aan de verbreiding van de Benedictijnse regel en daarmee aan de vormgeving van de vroegmiddeleeuwse westerse maatschappij. Bij dat alles vond hij tijd voor het schrijven van bijbelcommentaren en andere ge-

leerde beschouwingen. Kortom, een erudiete paus wiens diep geworteld verlangen zich uit de wereld terug te trekken zich materialiseerde in een combinatie van actie en bezinning. De invloed van Gregorius op de middeleeuwen was enorm. Tegelijk was hij uitzonderlijk en vrijwel eenmalig door de uitgekende balans van actie en contemplatie. Beide elementen hebben door de eeuwen heen een vast onderdeel gevormd van pauselijke ambities. De onmogelijkheid zo'n evenwicht tot stand te brengen mag hebben gezorgd voor spectaculaire acties (Canossa, de Franciscaanse orde, het kunstpatronaat van de Renaissance, de Contrareformatie, de val van het communisme et cetera) die, afhankelijk van het perspectief van waaruit men de geschiedenis beziet, hetzij als succesrijk hetzij als mislukt en misplaatst bestempeld kunnen worden. Maar juist het spectaculaire karakter van het pausdom heeft de fragiliteit van de hele constructie aan het oog onttrokken. Uitglijders als die van Benedictus XVI leggen daarom een probleem bloot dat op meer wijst dan een incident. Ook hier knaagt de tand des tijds. De instelling met het langste verleden en de grootste claim op eeuwigheidswaarde blijkt uiteindelijk niets meer en minder dan een historisch fenomeen.

Giotto, één van de 28 fresco's over het leven van Franciscus van Assisi, St. Franciscusbasiliek, Assisi.

LITERATUUR

- W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, **Eeuwen des Onderscheids: een Geschiedenis van de Middeleeuwen**, Bert Bakker, Amsterdam 2004.
J.H. Lynch, **The Medieval Church**, Longman, London 1992.
C. Morris, **The Papal Monarchy, the Western Church from 1050 to 1250**, Oxford University Press, Oxford, 1991.
R.W. Southern, **Western Society and the Church**, Penguin Books, Londen 1970.

-3000

0

500

1000

MARJONNE MAAN

De middeleeuwen door de ogen van twee commissies

DE CANON EN DE TIEN TIJDVAKKEN

Geschiedenis kan geen zekerheden bieden, al helemaal niet waar het gaat om 'ons' nationale verleden, zo meent de historicus Peter W. Klein. In 2004 publiceerde hij een essaybundel over duizend jaar vaderlandse geschiedenis waarin hij betoogde dat er niet één geschiedenis is, hooguit zijn er interpretaties. Hoe komen de middeleeuwen er vanaf in de canon en de tien tijdvakken? Welke interpretaties zien we terug in de keuzes die gemaakt zijn?

Juist over de indeling van de middeleeuwen in de twee tijdvakken genaamd 'Monniken en Ridders' en 'Steden en Staten' is veel controverse. Er zit immers een kanjer van een fout in de tijdvakindeling. De naam voor de vroege middeleeuwen (500-1000) klopt niet, omdat er tot de elfde eeuw helemaal geen ridders waren. Toen de fout naar voren kwam, bleek deze niet meer te herstellen en daarom is er nu een tijdvakbenaming die inhoudelijk gezien niet deugt. De tijdvakindeling van de middeleeuwen staat dus als geen ander ter discussie.

Niet alleen bij de benaming kunnen vraagtekens geplaatst worden, ook op de splitsing in twee verschillende tijden kun je kritiek uiten. Is het niet lastig voor leerlingen om enerzijds te leren dat de periode van 500 tot 1500 middeleeuwen genoemd wordt, terwijl anderzijds in de lesmethoden voortdurend gesproken wordt over twee afzonderlijke tijdvakken? Maar er valt ook iets voor te zeggen: de ontwikkelingen in die duizend jaar zijn zodanig geweest dat de wereld er in 1500 totaal anders uitzag dan in 500 waardoor het onmogelijk is om te spreken van een aaneengesloten periode.

Concretisering van kenmerken

Doen de kenmerkende aspecten die vastzitten aan de

tijdvakken en de canonvensters die horen bij de middeleeuwen recht aan deze complexe tijd in de geschiedenis? Als we kijken naar De Rooij dan zien we dat in de kenmerkende aspecten de hoofdlijnen zijn vastgelegd. Deze zijn gericht op drie gebieden: godsdienst, politiek en bestuur, en economie. Hier valt niet veel tegenin te brengen. Hooguit zullen bepaalde historici menen dat weinig aandacht uitgaat naar sociale geschiedenis. Omdat de kenmerkende aspecten abstract zijn en gericht op algemene ontwikkelingen bestaat echter voldoende ruimte voor de individuele docent om op eigen wijze invulling te geven aan het concretiseren van de gebeurtenissen. Ook kan hierbij aandacht besteed worden aan sociale aspecten of aan cultuurgeschiedenis. Hiervoor kan de canon een houvast bieden. In de persoon van Karel de Grote komen ontwikkelingen samen, zoals de verspreiding van het christendom en feodaliteit, die typerend zijn voor de vroege middeleeuwen. Daarnaast stimuleerde Karel de Grote de aandacht voor cultuur en onderwijs. Aan de hand van één canonvenster kunnen dus meerdere kenmerkende aspecten behandeld worden. We zien dit in verschillende lesmethoden gebeuren en de canoncommissie heeft laten blijken dat dit gezien wordt als een goede manier om vensters en tijdvakken

1950

met elkaar te verenigen. Een aantal andere 'middeleeuwse' canonvensters kan op eenzelfde manier gekoppeld worden aan één of meerdere kenmerkende aspecten. In figuur 1 is dit te zien.

Floris V: omstreden graaf

Hier stuiten we echter op een veelgehoorde klacht ten aanzien van de canon. De vensters zouden volgens sommige critici onevenwichtig verdeeld zijn over de geschiedenis. Bij de middeleeuwen zien we slechts twee vensters die passen in het tijdvak 'Monniken en Ridders' en wel vier vensters voor het tijdvak 'Steden en Staten'. Deze vensters zijn echter niet allemaal duidelijk te verbinden aan de aspecten van het tijdvak. Wat omvang en reikwijdte betreft bestaan grote verschillen tussen de onderwerpen. Neem bijvoorbeeld het venster van Karel de Grote in vergelijking met 'Hebban olla vogala': het venster over het Nederlands op schrift. Het is van belang om te benadrukken dat op dit gebied creativiteit van docenten wordt aangemoedigd. Het is bij deze twee vensters heel goed mogelijk een verband te leggen tussen Karel de Grote en het ontstaan van middeleeuwse literatuur, waaronder de latere Karelromans. De canoncommissie geeft in de uitleg bij de canonvensters herhaaldelijk aan dat het onderwerp van het venster niet helemaal letterlijk genomen hoeft te worden. Afgeleide onderwerpen worden door de commissie als zogenaamde vertakkingen benoemd.

Opvallend is dat de canoncommissie veel onderwerpen heeft gekozen die in een internationale context behandeld kunnen worden, maar er is een aantal vensters die duidelijk gericht is op vaderlandse geschiedenis. Eén daarvan is het venster over Floris V. Deze beroemde graaf van Holland die door zijn eigen edelen werd ontvoerd en vermoord, is eeuwenlang door legendevorming omgeven. In geschiedenisboekjes werd hij neergezet als held, maar ook als lafaard, als een verkrachter, een slecht of juist briljant bestuurder. Als geen ander is hij dus, zoals Peter W. Klein opmerkte, slachtoffer geworden van vele interpretaties. Waarom is het belangrijk dat kinderen van nu leren over deze omstreden graaf en hoe valt deze historische figuur te koppelen aan de algemene ontwikkelingen in de middeleeuwen? Waar de figuur van Karel de Grote in geen enkele lesmethode ontbreekt, zien we dat Floris V

niet vanzelfsprekend behandeld wordt. Toch kan ook hij wel in verband worden gebracht met kenmerkende aspecten. Hierbij is het dan van belang dat de politieke en bestuurlijke activiteiten van Floris V worden belicht. Graaf Floris kan gezien worden als voorbeeld van een bestuur-

'Er zit immers een kanjer van een fout in de tijdvakindeling'

der op het grensgebied tussen feodaliteit en het begin van staatsvorming en centralisatie. Ook heeft Floris V veel gedaan voor de handel en de opkomst van steden zoals Dordrecht. Het is dus goed mogelijk om de tijdvakken en de kenmerkende aspecten op een logische manier met elkaar in verband te brengen, al ligt dit bij het ene venster veel meer voor de hand dan bij het andere.

Thema's door de tijd heen

Tot slot is het nog aardig om te vermelden dat de canoncommissie suggesties heeft gedaan voor het aanbrengen van rode draden door de geschiedenis. Een voorbeeld van zo'n tijdoverstijgend thema is de verstedelijking van Nederland en de ontwikkeling van de handel. Vanaf de elfde eeuw en de opkomst van de steden in de late middeleeuwen tot aan de huidige tijd met de haven van Rotterdam als belangrijk handelsknooppunt kunnen de economische en geografische ontwikkelingen van Nederland in kaart worden gebracht. Vensters die daarbij passen zijn de Hanze, de grachtengordel en de haven van Rotterdam. Alhoewel dit slechts een suggestie is, zien we dat deze benadering in veel lesmethoden voor de bovenbouw gevolgd wordt. Het is een goede manier om te voorkomen dat leerlingen straks de geschiedenis alleen nog maar kennen als het oplepelen van rijtjes kenmerkende aspecten of als een losse verzameling onderwerpen die ze moeten kunnen opdreunen.

Figuur 1

TIJDVAKKEN EN VENSTERS

KENMERKENDE ASPECTEN

DE TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS

Willibrord
Karel de Grote

De verspreiding van het christendom
Hofstelsel en horigheid
De verhouding tussen heer en vazal

DE TIJD VAN STEDEN EN STATEN

Floris V
Hebban olla
vogela
Erasmus
De Hanze

De verhouding tussen heer en vazal
Begin van staatsvorming en centralisatie
Toenemende zelfstandigheid van steden
Opkomst van handel en het ontstaan van steden

BEN SPEET, *DE TIJD VAN STEDEN EN STATEN 1000-1500. DEEL 4 IN DE SERIE: KLEINE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND*. (WAANDERS: ZWOLLE 2008), BLZ. 160., PRIJS € 17, 95.

Omdat joden in de vroege middeleeuwen geen grond bezaten en niet tot een van de Germaanse stammen behoorden, waren zij volgens het Germaanse recht onvrij en daardoor persoonlijk eigendom van de stamleider. En als zodanig trad de keizer toen en ook nog later op. Zo vaardigde Frederik II in 1296 een wet uit waarin hij bepaalde dat alle joden in Duitsland 'ons en ons rijk met lijf en goed toebehooren, met wie wij dus kunnen doen en handelen hoe wij willen en hoe het ons goeddunkt'. Omdat onvrijen geen wapens mochten dragen, was de keizer verantwoordelijk voor de bescherming van de joden. Toen het graafschap Gelre in 1339 tot hertogdom werd verheven, ontving de daardoor hertog geworden Reinoud II naast allerlei andere rechten ook dit zogenaamde jodenregaal. De Gelderse hertogen mochten 'joden houden en hebben en verdedigen en beschermen en van hen de gebruikelijke en gangbare diensten ontvangen'. Die diensten moesten in harde valuta worden uitbetaald, want de Gelderse hertogen kenden, zoals alle middeleeuwse vorsten, permanent geldgebrek. In de tweede helft van de veertiende eeuw zijn de joden uit Gelre verdwenen. Het was de tijd van de pest. Wat er met de Gelderse joden gebeurd is, laat zich raden: verjaagd en uitgerocid. Reinoud III, die Reinoud II in 1343 opvolgde, kwam in het bezit van alle door de joden na gelaten schuldbrieven, panden en bezittingen en

hoefde bovendien zijn schulden niet meer af te betalen. Voor de hertog kwam de jodenvervolgning niet slecht uit. Dat je daarmee ook, zoals Speet doet, de conclusie kunt trekken dat de Gelderse hertog niets heeft ondernomen om 'zijn' joden te beschermen, is misschien wat te voorbarig. Met een vorst die met een bureaucratisch apparaat van gesalaricerede ambtenaren en een huurlingenleger overcind probeert te blijven in het spel met en tussen leenheren en steden, want dat is de achtergrond van zijn behoefte aan geld, en daarbij wil profiteren van de kansen die de geldeconomie en het buitenkansje van de jodenvervolgning hem bood, zijn we aangeland in de tijd van middeleeuwse staatsvorming en de opkomst van de steden. Aan het begin van de periode werd overheidsgezag nog beschouwd als een complex van rechten dat tot het privévermogen van de vorst behoorde en aan het eind van de periode wint de gedachte veld dat een vorst vooral de eenheid en het welzijn van zijn rijk moet bevorderen en zijn dynastieke belangen daar ondergeschikt aan moet maken. De Hollandse graaf Willem IV (1317-1345) nam tijdens zijn acht jaar durende regeringsperiode deel aan drie kruistochten: een naar het Heilige Land en twee naar Pruisen. Daarvoor was hij al een keer eerder op pad geweest om de Litouwers te bevechten. Hij blonk uit in diverse riddertoernooien en sneuvelde ten slotte in de strijd tegen

de Friczen bij Warns. Vanuit ridderlijk perspectief bekeken een eervol en welbesteed leven, maar vanuit de optiek van de burgers in de steden was zijn regeringsperiode rampzalig. Aan het einde van de middeleeuwen sluiten in de Nederlanden overal daar waar de eenheid en de vrede van het land in gevaar komt, edelen en steden overeenkomsten met hun vorsten, die vervolgens dan wel moeten beloven de belangen van die ingezetenen te respecteren. Een fascinerend proces. Het is alleen jammer dat Speet in de beschrijving ervan zich vooral concentreert op het wel en wee van de verschillende grafelijke en hertogelijke dynastieën, compleet met onkritisch opgediste anekdotes uit oude kronieken. Bovendien gebeurt dit nogal slordig. Ik ben een aantal malen verdwaald in de Willems, Filipsen en Maximiliaans die de ene keer hun eigen vader en de andere keer hun eigen zoon lijken te zijn en ten slotte geen van beide blijken te zijn. Bijschriften zijn in tegenspraak met de tekst er naast en in de ene alinea wordt wat anders beweerd dan in de alinea die er op volgt. Zo was Filips de Goede, volgens Speet, een levensgenieter die van mooie dingen hield. Zijn zoon Karel kon dat alles niet waarderen. Maar even later staat er dat Karel 'dol op fijne kostbaren (sic) stoffen en edelstenen' was. Zo raak je de draad wel kwijt. Een typische haastklus.

Hans Pols

MARILYN HOPKINS, *DE TEMPELIERS. HUN GESCHIEDENIS EN MYSTIEKE VERBANDEN.*

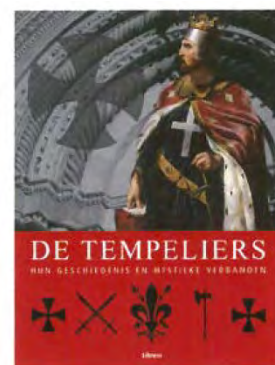
(LIBRERO: KERKDRIEL 2008), 144 blz., € 7, 95.

De Orde van de Tempeliers heeft slechts tweehonderd jaar bestaan, toch zijn veel mensen gefascineerd geraakt door de mysteriën rond deze kruisridders. Over het stichtingsjaar en het doel van de middeleeuwse orde verschillen de meningen. Algemeen wordt aangenomen dat de officiële oprichting in 1118 was, maar dat in de jaren ervoor geheime bijeenkomsten en verborgen activiteiten van de betrokkenen verspreid over Europa plaatsvonden. Sommige bronnen menen dat de stichters van de orde nauw verbonden waren met het cisterciënzerklooster Scborga in Noord-Italië, dat onder leiding van Bernardus van Clairvaux stond. Uit andere bronnen blijkt dat de leiders van de tempeliers allemaal - aangetrouwde - familieleden waren van de Franse graaf Hugo I van Champagne. Marilyn Hopkins, mediëviste en tempelierexpert, onderzocht de geschiedenis en de mystieke verbanden van de orde. In haar inleiding merkt ze op dat enkele van haar theorieën afwijken van

de gangbare interpretaties van de feiten. Desondanks blijft ze overtuigd van haar gelijk. De orde had zich tot doel gesteld de voornaamste pelgrimsroutes tussen de oude Palestijnse stad Jaffa en Jeruzalem te bewaken. Maar de eerste negen jaren na de oprichting werden vooral besteed aan opgravingen in het kampement dat was gebouwd op restanten van de tempel van Salomo. Waar waren de tempeliers naar op zoek? Hebben ze wat gevonden en, zo ja, wat? Na de opgravingen keerden ze terug naar Europa. De orde groeide snel, ontving forse donaties in de vorm van land en bezit en werd machtig en invloedrijk. Volgens de pauselijke bul van Innocentius II uit 1138 was de Orde van de Tempeliers alleen verantwoording schuldig aan de paus zelf. Na de val van Akko (1291) raakten de tempeliers hun machtspositie kwijt. Filips de Schone, koning van Frankrijk, bespoedigde hun ondergang door in 1307 vrijwel de hele broederschap te laten

arresteren op beschuldiging van ketterij. Veel tempeliers werden door de inquisitie gemarteld en ter dood gebracht. Filips was op de hoogte van de tempelierschat en wilde de rijkdommen gebruiken om zijn schulden af te lossen, maar hij heeft niets gevonden. Hoe zat het precies met de tempelierschat? Werd die werkelijk bewaard in de Temple (hoofdkwartier in Parijs) en waarom is het kapitaal nooit gevonden? Daarover wordt in feite door Hopkins weinig gezegd, evenmin als over andere - op de achterflap aangekondigde - aansprekende aspecten rond de orde, zoals de relatie tussen de tempeliers en de vrijmetselarij. Hopkins is er niet in geslaagd alle raadselen rond de Orde van de Tempeliers op te lossen. Dat neemt niet weg dat het boek een aardig overzicht van de historie van de tempelridders biedt. Bovendien is het royaal en kleurrijk geïllustreerd. En dat voor een weggeefprijs!

Anny Hartgerink

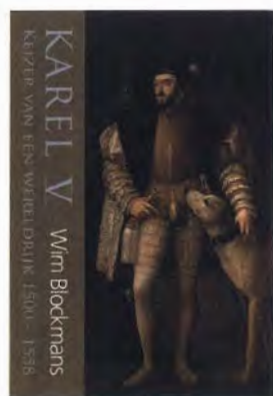
WIM BLOCKMANS, *KAREL V. KEIZER VAN EEN WERELDRYK 1500-1558.*

(OMNIBOOK: KAMPEN 2008), 286 blz., prijs € 18,90.

Bij zijn afscheid uit de Nederlanden in Brussel, op 25 oktober 1555, vertelde Karel V zijn publiek: 'Ik ben negenmaal in Duitsland geweest, zesmaal in Spanje, zevenmaal in Italië, ik kwam tienmaal hier naar de Nederlanden. In oorlog en vrede kwam ik viermaal in Frankrijk; ik was tweemaal in Engeland, en tweemaal in Afrika. Dat betekent 40 grote tochten. De kleine

reizen die ik ondernam, reken ik niet. Ik heb achtmaal de Middellandse Zee overgestoken en driemaal de Oceaan. En als ik nu naar Spanje ga om daar een graf te zoeken, zal het voor de vierde maal zijn.' Zo op het eerste gezicht lijkt dit opschepperij. Alsof Karel V zijn tijdgenoten, die ongetwijfeld een stuk minder van de wereld hadden gezien dan hij, wilde imponeren met

zijn vele reizen. Maar wat Karel hiermee eigenlijk wilde zeggen, past hij de traditie van de middeleeuwse vorst, zoals we die ook kennen van Karel de Grote. Zijn keizerschap kende geen vaste plaats. De enige manier waarop het grote rijk, dat hem bij toeval was toebedeeld, bestuurd kon worden, was door voortdurend rond te reizen. Hij deed het dan ook niet voor zijn plezier, maar

om te tonen dat hij een goed vorst was. En vooral om 'de boel bij elkaar te houden', zoals we nu zouden zeggen. Middels zijn charisma en autoriteit werden de onderdanen tot gehoorzaamheid gedwongen. Een degelijk bestuursapparaat ontbrak. Blockmans gaat uitvoering in op de overgangperiode waarin Karel V keizer was: met één voet leefde hij nog in de middeleeuwen, met de andere in de 'moderne' tijd. Hij was zich bewust van de veranderingen, maar was mede door zijn afkomst en functie verbonden aan traditie. Dit blijkt een spagaat te zijn geweest waar hij moeilijk uit kon komen. In zijn inleiding stelt Blockmans de vraag hoe de wil van een individu zich verhoudt tot de kracht van

structuren. Hij is vooral geïnteresseerd in de doelstellingen die Karel V voor ogen had en wat hiervan terecht is gekomen. Uit het boek komt een beeld naar voren van een heerser die het moeilijk vond om te delegeren. Karel hield het liefst de touwtjes strak in handen. Dit verklaart zijn enorme reislust: om een oogje in het zeil te houden, moest hij vrijwel alomtegenwoordig zijn, of dat in ieder geval lijken te zijn. Volgens Blockmans is de ouderwetse kijk van Karel op het uitoefenen van macht hem waarschijnlijk fataal geworden: hij miste de flexibiliteit om het hoofd te kunnen bieden aan de moderne problemen die zich voordeden, waaronder het opkomend protestantisme. Daarnaast

was hij zo bezig met het verdedigen van zijn rijk, door vele oorlogen te voeren, dat de belastingdruk in sommige gebieden buitensporig groot werd. Karel V leek daarbij te koppig om de ingezette koers te veranderen. Hierdoor verzwakte de basis van zijn gezag. Het obstinate streven naar eenheid waarop Karel zich eenzijdig richtte, bleek geen haalbare kaart voor de toekomst. Het grote Habsburgse Rijk was daarmee, ondanks alle inspanningen van Karel V, gedoemd uiteen te vallen. Blockmans geeft met veel kennis van zaken inzicht in het leven van de grote vorst en beschrijft levendig interessante anekdotes en details.

Marjonne Maan

HANS JANSSEN, *MOHAMMED. EEN HOORCOLLEGE OVER DE PROFEET VAN DE ISLAM.*

PIET LEUPEN, *KRUISTOCHTEN. EEN HOORCOLLEGE OVER DE STRIJD OM HET HEILIG LAND.*

BEIDE HOORCOLLEGES: (HOME ACADEMY: DEN HAAG 2007). 4 CD's., PRIJS € 34,95.

Het sleutelbegrip van onze moderne tijd is verandering: niets blijft zoals het is. Stilstand is achteruitgang. 'Change' was zelfs de verkiezingsleus van Obama, die er nog aan toe voegde dat we - dat zijn wij dan weer niet, maar de Amerikanen - dat ook kunnen, die verandering. Voorlopig kijk ik geïnteresseerd toe. De traditionele voorstelling van de premoderne agrarische samenlevingen is die van onveranderlijkheid: generaties volgden elkaar op als de seizoenen en uiteindelijk bleef alles bij het oude. De gebeurtenissen uit de bovenkamer van de samenleving die met politiek, religie enzo te maken hadden, raakten de mensen niet echt: ze gingen gewoon door met het bewerken van het land en het bakken van

brood, zoals hun voorouders dat ook hadden gedaan. Ingrijpende gebeurtenissen als de val van het Romeinse rijk lijken dan ineens minder drastisch én blijken vaak ook meer van onderop te komen. De grote veranderingen in de geschiedenis zijn meer omslagpunten in een lang en geleidelijk veranderingsproces. Van de kruistochten weten we wat daarachter zat en Piet Leupen behandelt dat ook: de behoefte aan economische expansie, de veranderde vroomheidsidealen, kansen voor kansarmen, de toegenomen macht van de kerkelijke overheden in het algemeen en de paus in het bijzonder. Maar welke betekenis de persoon van Mohammed zelf - als we in zijn optreden even niet de hand van God willen zien - voor de snelle verspreiding

van het islamitische geloof heeft gehad, blijft duister. Overigens kan dat ook gezegd worden over de stichter van het christelijk geloof. Maatschappelijke oorzaken moeten de enorme aantrekkingskracht en expansie van de leer van Mohammed in de zevende en achttiende eeuw verklaren, want over de persoon van Mohammed is nauwelijks iets bekend. Volgens Janssen was het islamitisch geloof in ieder geval aantrekkelijk omdat het een heilsboodschap had met duidelijke leefregels. Binnen de islamitische literaire traditie heeft Mohammed natuurlijk een ijzersterke positie en zijn leven is daarin ook met wonderen omgeven; het is daarom ook niet vreemd dat zijn geloof zich zo snel verspreidde. Alles wat we binnen deze context

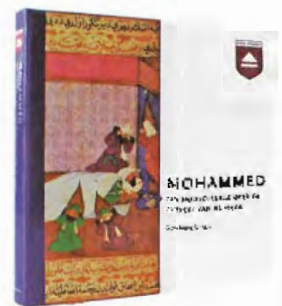

van Mohammed weten gaat terug op een boek dat is geschreven door een zekere Ibn Ishaq rond 750. Dat is dus zo'n honderdenvintig jaar na het overlijden van de profeet. Belangrijke strekking van Ibn Ishaq's hagiografie is dat Mohammed als profeet niet onder doet voor Mozes en Jezus. In de islamitische overlevering wordt daarom misschien wel een scherp contrast gemaakt tussen de duistere periode van heiden- dom van voor het optreden van Mohammed, een tijd waaruit ook de Kaaba, de heilige kubus in Mekka, stamt en de periode waar- in het ware geloof werd geopen- baard en verspreid. Maar waar- schijnlijk bestond dat verschil er niet en was in de vroege zevende

eeuw het Arabisch schiereiland helemaal geen polytheïstische bende omdat grote delen ervan één god vereerden en ook chris- telijke en joodse gemeenschap- pen kenden. In ieder geval ging de vestiging van Mohammeds gezag met veel strijd gepaard, maar overvallen op karavanen en handelsnederzettingen waren toen geen uniek verschijnsel. Problematischer voor ons is na- tuurlijk de behandeling door de moslims van de joodse gemeen- schap van Medina; binnen vijf jaar na hun komst in die stad waren alle joden verdreven of vermoord. Onnodig erbij te zeg- gen dat we dit soort zaken in de christelijke wereld ook kennen. En dan is er nog het verhaal van

Aisha, Mohammeds jonge bruid. In onze ogen was het huwelijk de legitimatie van een pedo- fiele verhouding. Maar weten we eigenlijk wel hoe oud Aisha was? Jansen merkt op dat in het Romeinse rijk de huwelijksleeftijd voor meisjes twaalf jaar was. Misschien week het huwelijk tussen Aisha en Mohammed dus helemaal niet af van de gebrui- ken in die tijd en in die streken. Blijft de vraag hoe ingrijpend de bekering tot de islam voor het dagelijks leven van de bewoners van het Midden-Oosten in de zevende eeuw is geweest. Daarop kan het levensverhaal van Mo- hammed geen antwoord geven.

Hans Pols

HEIN VAN DOLEN, *ROMEINSE SAGEN EN VERHALEN IN EEN NOTENDOP*. (BERT BAKKER: AMSTERDAM 2008), 121 blz., € 10,00.

De belangrijkste antieke literaire bron voor de vroegste Romeinse geschiedenis is Livius' omvang- rijke *Ab urbe condita*, dat geschre- ven werd in de decennia rond het begin van onze jaartelling. Dit werk laat een voor moderne historici merkwaardige combina- tie zien van feit en fictie – waar deze moeilijk te scheiden zijn mag men misschien spreken van verbeelding. Territoriale oorlogen zullen in die schim- mige eeuwen gevoerd zijn en de Romeinse aanvoerders kunnen Romulus of Coriolanus hebben geheten. De exacte anekdotes die door Livius over deze figuren worden verteld lijken echter onhistorisch: karaktertrekken zijn uitvergroot, avonturen lijken eerder mythologisch of heroïsch. In de Notendopserie verschijnt een boekje dat gewijd is aan deze oudste Romeinse 'geschiede-

nis'. De titel zegt het: sagen en verhalen, dus meer literatuur dan feiten. De meeste verhalen komen uit Livius, maar samen- steller Hein van Dolen heeft ook een paar andere schrijvers geraadpleegd. Zijn selectie bevat het onvermijdelijke: de twee von- delingetjes en de wolvin, de roof van de Sabijnse meisjes, de prin- ciële Lucretia, wier zelfmoord na een verkrachting de anti- koningsgevoelens aanwakkerd, zodat Rome een republiek wordt. Voorts: Vestaalse maagden, de Galliërs die Rome plunderen, de ganzen van het Capitool. Van Do- len neemt ook minder bekend, maar niet minder aardig materi- aal op: over een tweegevecht dat beslist werd dankzij een agres- sieve en partijdige raaf – door de goden gezonden natuurlijk en over een flink staaltje ingeni- eurstant, dat de Romeinen in

staat stelde om een nrakelspreuk te laten uitkomen. Als Veii niet vallen zal voordat het Albaanse meer droogvalt, regelen we dat het Albaanse meer droogvalt! De selectie breekt af rond 300 voor Christus. Van Dolen schrijft in zijn nawoord dat rond deze tijd het sagenkarakter van de Romeinse geschiedenis sterk verminderd. De eeuw van de Punische oorlogen breekt aan – een periode waarvoor mannen als Livius veel betere documen- tatie konden vinden. *Romeinse sagen en verhalen in een notendop* is niet uniek. Het staat in een lange traditie van dit soort werkjes: na- vertelde grootheden. Van Dolen heeft een net boekje afgeleverd, dat een bibliotheek kan aanvul- len als die bibliotheek niet al iets dergelijks heeft.

Siward Tacoma

MUSEA

DE SCHIERSTINS, VEENWOUTEN (FRIESLAND)

Middeleeuwse verdedigingsstoren
Nederland kent nog enkele mooie burchten, kastelen en landgoederen, maar de voorlopers ervan zijn bijna allemaal verdwenen of opgegaan in andere gebouwen. Op een enkele na, zoals de

rond 1300 gebouwde Schierstins. De toren dankt zijn naam aan de schiere (grijsgeklede) monniken van het naburige cisterciënzerklooster Klaarkamp, die de toren vanaf 1439 bewoonden. Het tweede deel van de naam, stins, betekent steenhuis. De permanente tentoonstelling 'Ljocht en Skaad'

(licht en schaduw) laat de wereld van kloosters, kerken, stinsen en states zien. De Schierstins is geopend van 13.30 tot 17.00 uur. Buiten de openingstijden kunnen voor groepen ook afspraken worden gemaakt. Voor meer informatie:

www.schierstins.nl

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG
Middel-Nederlandse handschriften

De Koninklijke Bibliotheek bezit een van de belangrijkste collecties middel-Nederlandse handschriften, onder andere het unieke handschrift van de Beatrijs (Brabant, ca. 1374), de Lancelotcompilatie en verschillende werken van Jacob van Maerlant, waaronder het enige verluchte exemplaar

van zijn Spiegel Historiae. Onder de fragmenten bevinden zich stukken uit de Reynaerts historie, Karel ende Elegast en het Roelandslied. Bij de oprichting in 1798 ging een aantal belangrijke middel-Nederlandse handschriften uit de stadhoudelijke bibliotheek naar de Koninklijke Bibliotheek. De handschriften zijn ontsloten door middel van kaartsystemen op de afdeling Bijzondere Collecties.

Ze kunnen alleen worden ingezien in de leeszaal Bijzondere Collecties en worden uitsluitend voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar gesteld.

www.kb.nl

ANNE FRANK-KRANT

Begin maart verschijnt de Anne Frank-Krant 2009 voor de leerlingen van de groepen 7 en 8. Een speciale uitgave, want Anne zou op 12 juni van dit jaar 80 zijn geworden. Centraal staat het thema: daders, slachtoffers, helpers en toeschouwers. Mede dankzij de steun van veel gemeentebesturen ontvangt ruim 50 procent van alle leerlingen van groep 7 en 8 in Nederland elk jaar deze krant. Naast de Anne Frank-Krant maakt een Doorgeefdagboek deel uit van het lespakket. Het is een dagboek dat leerlingen samen kunnen vullen en vervolgens insturen om mee te doen aan een Nationale Schrijfwedstrijd. De groep die het beste Doorgeefdagboek instuurt, wint een speciale Vip-ontvangst in het Anne Frank-Huis. In zijn voorwoord in het Doorgeefdagboek legt Minister Plasterk uit waarom het bijhouden van een

dagboek ook in onze tijd van belang is en roept hij scholen op om deel te nemen aan de wedstrijd. De lespakketten zijn vanaf begin maart uitgeleverd.

www.annefrankkrant.nl

DOMTOREN, UTRECHT
Beklimming van de toren met rondleiding

Sinds 1381 domineert de 122 meter hoge Domtoren de stad Utrecht en de wijde omgeving. Voor schoolklassen bestaat de mogelijkheid de toren onder leiding van een gids te bezoeken. De gids vertelt over de geschiedenis van de hoogste toren van Nederland. Op de weg omhoog - 465 treden - wordt de Michaëlskapel bezocht en de klokkenzolder met dertien huidklokken met een totaal gewicht van 32.000 kilo. Vanaf de torenkransen op zeventig en vijftien meter hoogte is er een geweldig uitzicht. Voor een rondleiding geldt een maximale groepsgrootte van veertig personen. De rondleiding duurt ongeveer

een uur. Reserveren wordt aanbevolen. Meer informatie over de rondleiding en tarieven staat op:

www.domtoren.nl

THEA BECKMAN-ROUTE, KAMPEN
Historische wandeling door middeleeuws Kampen
Hanzestad Kampen in de Middeleeuwen. Een on-

derwerp dat de bekende schrijfster Thea Beckman intrigeerde en inspireerde. Toen ze onderzoek naar deze stad deed, bleek bij de archieven zoveel interessant materiaal te vinden, dat ze meer dan één historisch jeugdboek kon schrijven. Wie kent niet *De Stomme van Campen* over de dove schilder Hendrick Avercamp en *Hasse Simonsdochter*, het vrijgevochten meisje van Kampereiland. De Thea Beckman-wandeling leidt

SAMENVATTING EXAMENSTOF DOWNLOADEN

Jan van Oudheusden heeft een handige schematische samenvatting gemaakt van de CSE-stofomschrijving 'Dynamiek en stagnatie in de Republiek'.

Het schema is zo vormgegeven, dat de uitdraai van de vier pagina's aaneengeplakt kan worden tot een overzichtelijk vel. U kunt de samenvatting op de volgende manier vinden:

Kies: www.vgnkleio.nl

Kies: Kleio

Kies: Kleio-artikelen

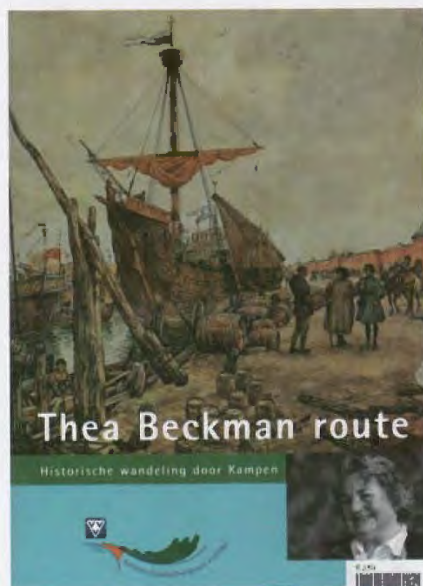
Of rechtstreeks:

www.vgnkleio.nl/2-9-202/kleio/kleio-artikelen/dynamiek-en-stagnatie-in-de-republiek

langs bezienswaardigheden die in haar boeken over Kampen voorkomen. Veel van het rijke verleden van Kampen is nog terug te vinden. Neem bijvoorbeeld de Vischpoort op het breedste stuk van de IJsselkade of de Koornmarkt, waar het aangevoerde graan werd verhan-

deld. Bij het VVV-kantoor zijn voor € 3,95 per stuk prachtig geïllustreerde boekjes te koop waarin de Thea Beckman-route duidelijk staat aangegeven. Individueel of klassikaal te gebruiken. Bel 0900-1122375 of raadpleeg:

www.vvfkampen.nl

MIDDELEEUWS KLOOSTER, TER APEL (GRONINGEN)

*Beleef het middeleeuwse
kloosterleven*

In 1464 schonk Jacobus Wiltingh, pastoor in Garrelswaer en vicaris in Loppersum, zijn nederzetting Apell aan de orde van het Heilig Kruis onder voorwaarde dat op deze plek een klooster zou verrijzen. In mei 1465 kwam het Generaal Kapittel van de Kruisheren bijeen in Hoei (België) aan de Maas en benoemde het Kruisherenklooster Sint Gertrudis Bentlage (Duitsland) aan de Eems tot moederklooster. Van hieruit werden vier priesters en enkele lekenbroeders naar Apell gestuurd. Zo ontstond een nieuw klooster in de landstreek Westerwolde. Vanaf 1465 werd gewerkt aan de bouw van het klooster volgens een middeleeuws plan. Behalve het conventgebouw, betekende dat ook de realisatie van een poortgebouw, perkamenthuis, bak- en brouwhuis en een gastenverblijf. Stormen, brand en hoge onderhoudskosten zorgden voor veel problemen in de tijd na 1600. Het statige klooster onderging daardoor veel aanpassingen. Sinds 1992 behoort Klooster ter Apel tot de UNESCO top-100. Voor rondleidingen, openingstijden en prijzen zie:

www.kloosterterapel.nl

SINT SERVAASKERK, MAAS- TRICHT

Basiliek en schatkamer

Boven het graf van Sint Servaas bouwden de Maastrichtenaars een kleine houten kapel. Deze werd rond 550 vervangen door een stenen kerk onder leiding van de bisschoppen Monulfus en Gondulfus. Deze kerk werd in de middeleeuwen vele malen verwoest en weer opnieuw opgebouwd. Tijdens de Franse Revolutie werd de Sint Servaas gebruikt voor militaire doeleinden. Na de revolutie werd de kerk langzaam maar zeker in haar oude luister hersteld. In de Schatkamer worden de relikwieën met zorg bewaard en vereerd. Er is een verzameling voorwerpen te bezichtigen die betrekking hebben op Sint Servaas zelf, zoals het grote vergulde

borstbeeld, de pelgrimsstaf, de bisschopsstaf, het zegel en de drinkbeker. De kostbaarste schat is de 'Noodkist', het schrijn van Sint Servaas. Het bevat resten van zijn gebeente en dat van andere bis-

choppen van Tongeren en Maastricht. De Noodkist, gemaakt rond 1160, is het hoogtepunt van de Maaslandse edelsmidkunst. De Schatkamer bevat ook een beroemde collectie oosterse zijden stoffen, daterend van af de vierde tot de zestiende

eeuw. Eveneens zijn ivooren en zilveren relikwiehouders aanwezig.

Entreprijs: € 1,50 p.p. voor scholieren (in groepsverband) onder leiding van een leerkracht.

www.sintservaas.nl

RIJKSMUSEUM MUIDER- SLOT, MUIDEN

Torenroute en ridderroute

Het Muiderslot is een prachtig middeleeuws kasteel dat is gebouwd in opdracht van graaf Floris V in 1280. Eigenlijk is het een middeleeuwse waterburcht: een vierkant kasteel met ophaalbrug, vijf torens, kantelen en schietgaten. Meubels, gebruiksvoorwerpen en schilderijen vertellen de geschiedenis van het dagelijkse leven op het kasteel. Voor scholieren kent het kasteel twee middeleeuwse routes, namelijk de toren- en de ridderroute. Door de torenroute komen leerlingen onder

andere te weten hoe men de vijand moest inschatten en hoe het middeleeuwse slot verdedigd moest worden. De ridderroute gaat in op wie graaf Floris V was, welke vijanden hij

had en waarom. Voor informatie over rondleidingen, toegangsprijzen en openingstijden:

www.muiderslot.nl

De geschiedenis van het alledaagse leven

Een nieuwe indrukwekkende reeks
over volkscultuur

Waarom doen wij wat wij doen? Gewend aan onze dagelijkse routines, regels en rituelen staan wij daar nauwelijks bij stil. Toch verbaast elke toerist zich over onze gewoonte om 's avonds de gordijnen open te laten en thuis te willen bevallen. Over onze collectieve oranje uitspattingen en uitdossingen als het Nederlands elftal een wedstrijd speelt. Over onze extra-verte manier van communiceren, die men in veel omringende landen wel als héél direct ervaart.

Het Alledaagse leven gaat over leven en sterven, trouwen en scheiden, wonen en werken, vieren en lijden. Kortom over alles wat ons dagelijks leven vorm en inhoud geeft. Achter onze tradities en trends gaan patronen schuil die duidelijk maken hoe onze samenleving in elkaar steekt.

In *het Alledaagse leven* brengen cultuurhistorici en andere deskundige auteurs die patronen aan het licht.

Het Alledaagse leven verschijnt in het kader van het Jaar van de Tradities – 2009. Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, het landelijk instituut voor de cultuur van het dagelijks leven en het immaterieel erfgoed, gaat in dit jaar de

rijkdom aan tradities en rituelen in Nederland onder de aandacht brengen en inzicht geven in de (historische) achtergronden ervan. Kijk op www.jaarvandetradities.nl.

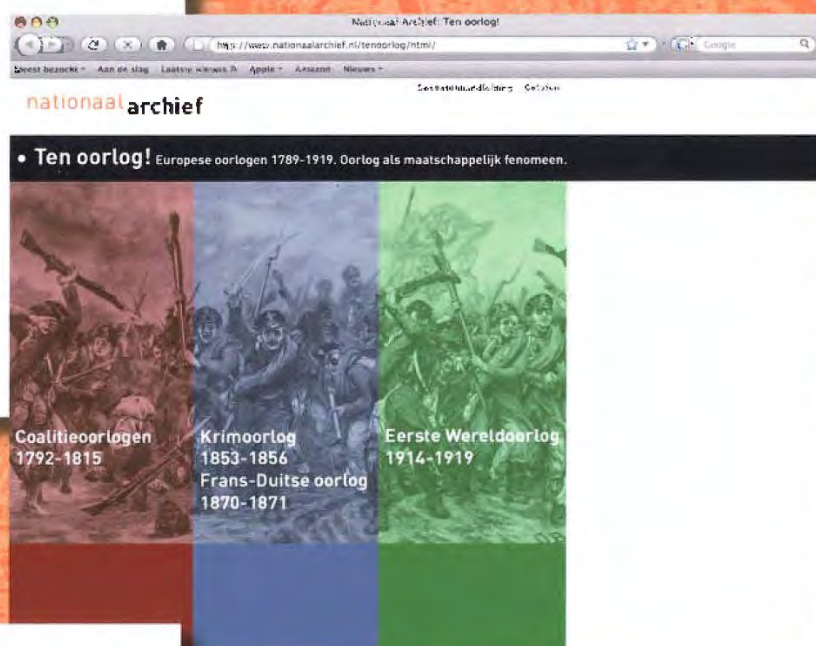
Bestellen

Wilt u elke twee weken het nieuwste deel van *het Alledaagse leven* toegestuurd krijgen of wilt u weten welke delen er al uit zijn gekomen, kijk dan op www.hetalledaagseleven.nl of neem contact op met uitgeverij Waanders 038-4673400.

**Speciaal voor
eindexamengroepen!**

Bronnen voor het eindexamen

De websites Ten Oorlog! en Dynamiek en Stagnatie
Een voorbereiding voor het CSE Geschiedenis

Speciaal voor eindexamengroepen!

Rondleiding door de depots van het Nationaal Archief, waarbij een aantal bronnen van de CSE-sites getoond worden. De rondleiding duurt anderhalf uur en kost 65 euro voor een groep van 15 personen.

Reserveren

Mail afsprakenbureau@nationaalarchief.nl of bel 070 - 331 54 00.
Meer informatie: www.nationaalarchief.nl

Bezoek de CSE-sites van het Nationaal Archief:
www.nationaalarchief.nl/tenoorlog
www.nationaalarchief.nl/dynamiekenstagnatie

nationaalarchief